

Yayın Geliş Tarihi: 03.01.2020
Yayına Kabul Tarihi: 03.02.2020
Online Yayın Tarihi: 05.06.2020
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.669919

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 22, Sayı: 2, Yıl: 2020, Sayfa: 589-622
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

MEMLÜKLER DÖNEMİNDE MİSİR'DA GAYRİMÜSLİMLERLE İLGİLİ YAŞANAN TOPLUMSAL HADİSELER VE ONLARA KARŞI UYGULANAN MÜEYYİDELER

Burak Gani EROL*

Öz

Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti ile birlikte, İslâm toplumu içinde Müslüman olmayanların durumunun ne olacağı konusu ortaya çıkmıştır. O esnada Medine'de Müslümanların haricinde üç grup halinde yaşayan gayrimüslimler (Yahudiler, Hıristiyanlar ve Putperestler) ile Hz. Peygamber'in yaptığı anlaşma (Medine Vesikası) neticesinde bu sorun çözülmüş, İslam toplumu içerisinde yaşayan gayrimüslimlere bazı haklar tanınmıştır. Buna göre cihat sonucu İslâm devletinin egemenliğine giren tek tanrılı dinlere inanan topluluklar "zimmî" adı verilen bir anlaşma yahut kendilerine bahşedilen bir garanti sonucunda İslâm devleti tarafından korunmuşlardır. Dinlerini değiştirmeden İslâm Devleti tarafından korunan ve askerlikten muaf tutulan bu kişilere de zimmî denilmiştir. Zimmî statüsündeki her şahsın malı, canı, vatandaşlık ve inanç hakları doğal ve tabii olarak vatandaşı olduğu devlet tarafından tıpkı Müslüman vatandaşıninkini koruduğu özen ve ihtimamla korunmaktaydı. 1250 senesinde son Eyyûbi sultanı Turanşah'ı öldürerek devletlerini kuran Memlûkler, 267 sene boyunca Mısır merkez olmak üzere tüm Orta Doğu'yu, Anadolu içlerinden, Nûbe'ye kadar, Hicaz bölgesi de dahil olmak üzere hakimiyet ve denetimleri altında tutmuşlardır. Memlûkler bu kadar geniş bir coğrafyada sadece topraklarında yaşayan Müslümanların değil aynı zamanda gayrimüslimlerin de efendileri ve sultanları olmuşlar, İslâm dininin yasalarını temel alan hukuk ve idare sistemi vasıtasıyla gayrimüslim teba ile de devlet-vatandaş ilişkisini tesis etmişlerdi. Lakin devletin 267 yıllık tarihi, bireysel hadiselerle girilmeden dahi incelendiğinde devletin gayrimüslim tebası ile başta siyasî ve sosyal sebeplerden olmak üzere sorunlar yaşadığı ve sık sık onlara karşı müeyyideler uyguladığı göze çarpmaktadır. Genel olarak, gayrimüslimlerin İslam toplumu içinde yaşamalarından ve de İslam devletinde memur olarak istihdam edilmelerinden kaynaklı sorunlar çoğu zaman vazifelerinden azledilmeleri ile sonuçlanmıştı.

Anahtar Kelimeler: Zimmî, Memlûk, Yahudi, Hıristiyan.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Erol, B. G. (2020). Memlûkler döneminde Mısır'da gayrimüslümlerle ilgili yaşanan toplumsal hadiseler ve onlara karşı uygulanan müeyyideler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (2), 589-622.

* Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0003-3010-4276, burak-gani@hotmail.com

SOCIAL PROBLEMS WITH THE NON-MUSLIMS IN EGYPT IN THE MAMLUK STATE AND THE SANCTIONS AGAINST THEM

Abstract

With Hz. Muhammad's migration to Medina, what would happen to the situation of non-Muslims within the Islamic society has emerged. As a result of the treaty (The Constitution of Medina) between Hz. Muhammed and non-Muslims living in three groups (Jews, Christians and pagans) in Medina in the meantime, non-Muslims, this problem was solved and some rights were granted to non-Muslims living in Islamic society. According to this, the communities that believed in the monotheistic religions that entered the sovereignty of the Islamic state as a result of jihad were protected by the Islamic state as a result of an agreement called "embezzlement" or a guarantee granted to them. Those who were protected by the Islamic State and who were exempted from military service without changing their religion were also called zimis. The rights, property, citizenship and belief rights of every person of Zimi status were protected by the natural and, of course, the care of the citizen as well as the care of the Muslim citizen. In the year 1250, the Mamelukes, who had established their state by killing Turanşah, the last Sultan of Eyyub II, kept the entire Middle East, including the Egyptian center, under the sovereignty and control of the Middle East, from the Anatolian to the Nubia, and in the Hedjaz region. The Mamluks were not only the Muslims living in the land but also the non-Muslims and the sultans of the non-Muslims. They established the state-citizen relationship with the non-Muslim subjects through the system of law and administration based on the laws of Islam. However, when the state's 267-year history is examined even without entering into details and individual events, it is observed that the state experienced problems with non-Muslim subjects and frequently applied sanctions against them. In general, the problems stemming from the non-Muslims living in the Islamic society and the fact that they were employed as civil servants in the Islamic state have often resulted in their dismissal.

Keywords: Non-Muslim, Mamluks, Jews, Christians.

GİRİŞ

Müslümanlar tarafından Hz. Ömer'in halifeliği zamanında Amr b. Âs (ö. 664) eliyle 640-642 yılları arasında tamamıyla fethedilen Mısır, fethinden sonra İslâm tarihi içinde mühim bir rol teşkil etmiştir. Burada kurulan yahut buraya hâkim devletler siyasî, askerî, iktisadî bakımlardan İslâm âleminin kaderi üzerinde doğrudan ya da dolaylı olarak bir rol oynamışlardır. Mısır, 661-750 yılları arasında Emevîler ve sonrasında onları yıkan Abbâsîler tarafından yönetilmiştir. Mısır'da idarî ve askerî mekanizması Türk, halkı tabii olarak Arap olan ilk devlet olan Tolunoğulları (868-905), Ahmed b. Tolun (ö. 884) tarafından 868'de kurulmuştur. Tolunoğullarını müteakiben yine bir Türk devleti olan İhşidîler (935-969), onlardan sonra Tunus'ta kurulan ve egemenliklerini Mısır'a taşıyan Fatımîler (909-1171), Fatımîlerden sonra yine bir Türk devleti olan Eyyübîler (1169-1250) ve Eyyübîlerin son hükümdarı Turanşah'ı (ö. 1250) öldürerek idareyi ellerine alan Memlükler (1250-1517), Mısır merkezli İslâm devletleri hüviyetindedirler. Mısır her ne kadar fethinden sonra Müslümanlar tarafından yönetilse de nüfusunun tamamını Müslümanlar teşkil etmiyordu. Zira Mısır halkı, erken denilecek

zamanlarda (M.S. 1 veya 2. Yüzyıllarda) Hıristiyanlığı benimsemeye başlamış ve zaman içinde, Arius (ö. 336) tarafından bir öğreti geliştirecek ve Hıristiyanlık içindeki ilk ciddi ayrılığa sebebiyet verecek kadar büyük ölçüde bu dine intisab etmişlerdi (DİA, 25, 2002, s. 424-425).¹ Mısır, fetih olunduktan sonra da, zaman içinde bir kısmı asimile olmasına rağmen, Melkitler ve Monofizit Kiptiler şeklinde iki büyük gruba ayrılmış mevcut Hıristiyan halkı varlığını muhafazaya devam etmiştir (Sağlam, 2011, s. 30). Hıristiyanların yanı sıra varlığını muhafaza eden ve ağırlıklı olarak 3 mezhebe (Râbbâniler, Karâiler ve Sâmiriler) (Yiğit, 2018, s. 125) ayrılmış olan Yahudiler de bulunmaktaydı. Toplam nüfusları yaklaşık altı yüz bin kadar oldukları rivayet edilen bu Hıristiyan ve Yahudi topluluklara fetihden sonra zimmî hukuku uygulanarak kendi topraklarında huzurlu bir şekilde yaşamalarına müsaade edilmiştir (Sağlam, 2011, s. 30-31).

Gayrimüslimler Memlûkler devleti içinde istenmeyen azınlıklar olarak görülmemiş aksine devlet idaresinde özellikle divânlarda, mâli işlerin tanzim, teftiş ve yürütülmesi gibi bürokratik görevlerde aktif olarak çalışmışlar, dinî kimliklerinden dolayı her hangi bir ayrımcılığa tabi tutulmamışlardır.² Ancak

¹ Kiptiler ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. (Erdem, 1997, ss. 143-178).

² Bu gelenek Hz. Ömer zamanında yapılan büyük fetihler ve bunun neticesinde büyüyen devleti ve onun geniş topraklarını nizam altına almak ve yönetebilmek maksadıyla kurulan yeni devlet teşkilatında, fetih olunan devletlerin bürokrasisinde ve maliyesinde çalışmış olan gayrimüslim unsuru istihdam etmeye kadar uzanmaktadır. Devlet teşkilatı Hz. Ömer zamanında gerçek anlamıyla tesis edilirken, ortaya çıkan yetişmiş insan kaynağı eksikliği gayrimüslim unsurdan tedarik edilmiştir. Gayrimüslimlerin kamu yararına istihdam edilmeleri hususunda fakihler olumsuz fikir beyan etmelerine ve Hz. Ömer'in de onlarla fikir birliği içinde olmasına rağmen, yine de bu bunlar kamuda kâtip ve vergi memuru olarak çalışmıştır. Hz. Ömer döneminde gayrimüslimlerin görev yaptıkları dairelerin bazısında resmi yazışmaların Arapça değil de Yunanca ve Farsça olarak devam etmesi, vilayetlerde vergi teşkilatında çalışan pek çok gayrimüslim memurun bulunması, arazi vergi dairesinde çalışan İranlı, Yunan ve Kiptilerin önceki gibi görevlerinde kaldıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Lakin burada önemle üzerinde durulması gereken husus, kamuda yararlanılan gayrimüslimlerin hem statülerinden dolayı önemli pozisyonlara getirilmediği hem de onlara güvenilmemesinden dolayı mühim görevlere tayin olunmadıklarıdır. Hz. Ömer'in gayrimüslimlerden istifade etmesinin sebebi, ortaya çıkan zaruret karşısında pragmatik bir davranış sergilemekten ibaretti. O, insanî hususlarda Müslüman ve zimmî arasında hiçbir ayrım gözetmemesine rağmen (onun gayrimüslimlere karşı adaleti ve merhameti üzerine onlarca örnek vardır), İslâm'ın Müslüman ve gayrimüslimler arasına çektiği sınırı da gayet iyi biliyordu. Bundan mütevellit : "*Yahudi ve Hıristiyanları istihdam etmeyiniz, Onlar dinleri üzere rüşvet alırlar lakin (İslâm) rüşvet almaya izin vermez*" diyerek bu konudaki görüşünü beyan etmiştir. Ayrıca şu hadise de yine Onun konuya bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. Ebû Musâ el-Eş'ârî, yanında gayrimüslim kâtibi ile birlikte Basra'dan Hz. Ömer'in yanına geldi. Hz. Ömer kâtibin gayrimüslim olduğunu öğrenince tepki gösterip: "*Bir zimmîyi Müslümanlara âmir yaptın*" dedi ve "*Ey iman edenler, Yahudileri ve Hıristiyanları dost edinmeyin. Onlar birbirlerinin dostudurlar (Mâide Sûresi, 51) suresini hiç mi duymadın, niçin temiz bir adamı kâtip*

gayrimüslimlerden bir kısmının siyasî hadiselerden cesaret alıp Müslümanların aleyhinde faaliyetlere girişmeleri, makam ve görevlerini dinlerinin lehine kullanıp Müslümanlara eziyet etmeleri ve bir kısmının da mensubu bulunduğu dinî taifenin menfaatlerini gözetmeleri (Kopruman, 1992b, ss. 327-328), özellikle mâli görevlerde bulunmaları sebebiyle aşırı zenginleşmelerinin halk içinde ortaya çıkardığı rahatsızlıklar onlara karşı halkın ve devletin reaksiyon göstermelerine sebebiyet vermiştir. Ayrıca dış politikadaki gelişmeler; devletlerarası gerginlikler, ticarî ve askerî anlaşmaların bozulması, savaşlar, gayrimüslim ülkelerdeki Müslüman ahaliye yahut tüccarlara kötü davranılması vb. gibi sebeplerden dolayı da müteakibliyet esasları gereği devlet tarafından ülkedeki gayrimüslimlere müeyyideler uygulanmış, haklarında kısıtlamalara gidilmiştir. Bu çalışmada gayrimüslimlere karşı, dış politikadaki gelişmelerden yahut kendi yaşam tarzlarından kaynaklı sebeplerden dolayı devletin ve halkın gösterdiği reaksiyonlar, uyguladığı kısıtlamalar ve uygulanan tedbirler ele alınacak ve zimmî hukuku çerçevesinde değerlendirilecektir.

ZİMMÎLİK KAVRAMI VE ZİMMÎ HUKUKUNUN TEMEL KAVRAMLARI

Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti ile birlikte, İslâm toplumu içinde Müslüman olmayanların durumunun ne olacağı konusu da ortaya çıkmıştır. O esnada Medine'de Müslümanların haricinde üç grup halinde gayrimüslimler ikamet etmekteydiler: Yahudiler, Hıristiyanlar ve Putperestler. Bunların bir kısmı şehri terk ederken bir kısmı da kalmış ve bunun neticesi olarak yapılan anlaşma uyarınca Müslümanlarınkinden daha az olmak kaydıyla haklar kazanmışlar ve şehirde ortak bir hayat başlamıştı (Özkan, 2016, ss. 212-215; Kenanoğlu, 2004, ss. 10-11). Böylece İslâm hukukunun Müslüman olmayanlarla ilgili hükümleri ortaya çıkmaya başladı. Hz. Muhammed'in Müslüman olmayanlarla yapmış olduğu Medine Vesikası bu hukukun hükümlerinin temelini teşkil etti. Buna göre Dârü'l-Harb'de yaşarken, cihat sonucu İslâm devletinin egemenliğine giren tek tanrılı dinlere inanan topluluklar *zimmî* adı verilen bir anlaşma yahut kendilerine bahşedilen bir garanti sonucunda İslâm devleti tarafından korundular. Dinlerini değiştirmeden İslâm Devleti tarafından korunan ve askerlikten muaf tutulan bu kişilere de *zimmî* denildi (Zeydan, 1988, s. 20; Aydın, 1, 1994, s. 419-420). *Zimmî* kelime anlamı olarak koruma, himaye, dokunulmazlık anlamlarına (Mutçalı, 1995, s. 296) *zimmî* ise korunan, himaye edilen, dokunulmayan manasına gelir. İslâm Devleti içinde

---

edinmedin" diye de sordu. Bunun üzerine Ebû Musâ el-Eş'ârî şu cevabı verdi: "*Onun dini kendisine, kâtipliği ise banadır*". Yine Hz. Ömer'in kölesi Vüssâk'a söylediği: "*Müslüman ol! Şayet Müslüman olursan, Müslümanların idarî işlerinde senden faydalanacağım; zira Müslüman olmayan bir kimseden faydalanamam*" sözü onun idarî işlerde gayrimüslim istihdamına nasıl baktığını yansıtır, (Kalkaşendî, 13, 1922, s. 386; Lewis, 1984, s. 28-30; Güzel, 2016, ss. 37-38).

zimmî statüsündeki kişilerin, hayatları ve malları garanti altına alınırken kendileri de hür bir insan olarak kabul edilmekte, esir yahut köle muamelesine tabi tutulmamaktaydı (Fayda, 2013, s. 428; Bozkurt, 1996, ss. 7-8). *Zimmî* statüsündeki her şahsın malı, canı, vatandaşlık ve inanç hakları doğal ve tabii olarak vatandaşı olduğu devlet tarafından tıpkı Müslüman vatandaşları gibi özen ve ihtimamla korunmaktaydı. Nitekim Hasan el-Basrî, *zimmîlerin* İslâm hukuku bakımından geçersiz sayılan nikâh akitlerine devletin müdahalesi yönünde görüş soran Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz'e (717-720) "*Onlar bize kendi inançlarına göre yaşayabilmek için cizye ödüyorlar*" diyerek müdahale edilmemesi gerektiğini bildirmiştir (Yaman, 2013, s. 436; Aydın, 1, 1994, s. 420). Diğer taraftan her ne kadar temel hukuk bakımından *zimmîler* ve Müslümanlar eşit olsalar da, devletin İslâmî yapısı gereği sosyal, iktisadî ve hukuki ahkâm, Müslüman ve *zimmî* cemaat için farklı uygulanıyordu. Zira İslâmî hukuk ve kurallar gayrimüslimler üzerine tatbik edilemezdi. Bu sebeple İslâm devleti içindeki gayrimüslimlerin kendi toplulukları içinde geçerli olan dinî temelli kendi hukuk sistemleri vardı. Onlar sosyal hayatlarını, kendilerine Müslüman olmamaları sebebiyle tanınan ayrıcalıklarını, Müslümanlarla mukayese edildiğinde, kendi sosyal çevrelerinde, Müslüman cemaati rahatsız etmeden ve onlara ters düşmemek kaydıyla yaşayabilirlerdi (Fayda, 2006, ss. 177-181; Bozkurt, 1996, ss. 8-9). *Zimmîlerin* İslâm devleti içinde, Müslüman halk ile birlikte ve onlarla aynı hak ve hürriyetlere sahip olabilmeleri ve düşman olan diğer devletlere karşı korunabilmeleri maksadıyla yapmaları gereken tek şey, cizye vermeleri idi. Cizye, gayrimüslimlerin mallarının ve kanlarının korunması maksadıyla, tâbisi oldukları İslâm devletine verdikleri vergi idi. Hz. Ali'nin ve birçok sahabeye nispet edilen "*Onlar Cizye'yi malları ve kanları bizimkiler gibi olsun diye veriyorlar*" tespiti de bu verginin hukukî ve şer'î dayanaklarından birisidir (Yaman, 2013, s. 436). Konu ile ilgili Kuran-ı Kerim'in hükmü ise şöyledir: "*Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Peygamberinin haram ettiği şeyleri haram tanımayan, hak dinini din olarak kabul etmeyen kimselerle, boyunlarını büküp kendi elleriyle cizye verene kadar savaşın*" (Tevbe 29). Bunun tersi bir durumda da doğal olarak zimmet düşerdi. Örneğin Yermuk muharebesinde, Hristiyanların sayılarının çok fazla olması karşısında, Müslümanlar ordularının hepsini bir yere yığmışlardı. Müslüman orduları kumandanı Ebû Ubeyde, emri altındaki asker ve memurlara şu emri vermişti: "*Şimdi siz, onları muhafaza etmekten ve korumaktan aciz durumdasınız. Bunun için şimdiye kadar, onlardan koruma ücreti olarak almış olduklarınızı geri vermeniz icap eder*". Bunun üzerine gayrimüslimlerden toplanmış olan cizye iade edilmiştir (Armağan, 1992, ss. 30-31). Hz. Ömer de kendisinden sonraki halifeye, *zimmîler* hakkında hayır tavsiye etmiş, onlarla yapılan anlaşma şartlarının aynen yerine getirilmesini, onların can, mal ve namusları için gerekirse savaşılmasını, onlara fazla yük yükletilmemesini öğütlemiştir (Fayda, 2006, s. 166).

Görüldüğü üzere *zimmîler*, İslâm devleti içindeki özgürlüklerini, yaşama haklarını ve kısmî vatandaşlıklarını paraları karşılığı satın alan kimselerdir. Kısmî

vatandaşlık denilmesinin sebebi onların İslâm devleti içinde özellikle kamu hukuku ve kamuda çalışma bakımından Müslümanlarla aynı haklara sahip olmamalarından ileri gelmektedir. Onlar ordu komutanı yahut devlet başkanı olamaz, kamu görevlerinde de âmir yahut kanun koyucu mevkiinde değil; kendisine söylenileni yapan yani emri uygulayan ve icra eden memur konumunda olabilirlerdi. Konuyla ilgili olarak Kuran-ı Kerîm'de "*O müminlerdir ki, eğer kendilerini yeryüzünde iktidar mevkiine getirdiğimiz takdirde, namazı kılarlar, zekatı verirler, iyiliği emrederler ve fenalığı yasak ederler. Bütün işlerin sonu sırf Allah'a aittir*" (Hacc Suresi, 41) ayeti geçer. Bu ayet mücibince gayrimüslimlerin âmir olarak İslâm devletinde görev almaları men edilmiştir. Cihad, Müslümanların hakkı olduğu için gayrimüslimler, cihad yapamazlar (Zeydan, 1988, ss. 67-81; Zeydan, 1994, ss. 434-435).

Zimmî akdi, *zimmînin* İslâm devleti tebasını kabulüyle başlar ve daimidir. Bu akit, ilgili İslâm devletinin hâkim olduğu tüm topraklarda bağlayıcıdır ve *zimmî* ancak tek taraflı olarak bu akdi bozmadıkça veya bozulmasına sebebiyet verecek bir fiil işlemeyince İslâm devleti tek taraflı olarak bu akdi ilga ve fesih edemez. *Zimmî*, akdi Müslüman olmak yoluyla bozabildiği gibi, İslâm devletine karşı riayet etmesi gereken hususlara muhalif olarak da bu akdi bozabilir. Bu durum devletin de *zimmî* aleyhine akdi bozması için ona dayanak sunar (Kalkaşendî, 13, 1922, s. 366; Zeydan, 1994, ss. 432-433; Kenanoğlu, 2004, ss. 10-11). Gayrimüslimlerin uymaları gereken kaidelerin başlıcaları ise şunlardır: Yeni kilise inşa etmemek, Müslümanların kiliselere girişlerine mani olmamak ve seyahat edenlerin kiliselerde üç gün konaklamalarına müsaade etmek, çocuklarına Kuran okutmamak, Müslüman olmak isteyene mani olmamak, Müslümanların diliyle konuşmamak, Arapça mühür kazdırmamak ve Müslümanların lakaplarını almamak, Müslümanların haklarına riayet etmek ve inançlarına saygılı olmak, onların yanında domuz eti yememek, haç çıkarmamak, şarap içmemek, evlerini Müslümanların evlerine kıyasla yüksek yapmamak, Müslüman kadınlarla evlenmemek, ata binmemek, kılık kıyafet bakımından Müslümanlara benzememek, silah taşımamak ve kullanmamak, binek hayvanlarına binerken eğer kullanmamak vb.³

Zimmet akdinin sona ermesine sebebiyet verecek haller ve durumlar ise genel olarak şu şekilde sıralanabilir; Dârül-Harbe gidip Müslümanlara karşı savaşmak, İslâm devletinin yasalarını ve kanunlarını kabul etmemek, cizye vermeyi reddetmek, bir Müslümanı dininden döndürmek, Müslümanların düşmanlarına yardım etmek, bilerek ve isteyerek bir Müslümanı öldürmek, Allah'a,

³ eş-Şurûtu'l-Ömeriyye yahut Ahidnâme-i Ömer olarak adlandırılan ve Hz. Ömer dönemine nispet edilen bu şartların yer aldığı belge özellikle Memlûkler döneminde gayrimüslimlerle ilgili meselelerde referans alınmış, uygulanan kısıtlama ve müeyyideler bu şartlara göre yapılmıştır. Bu belgenin ve şartlarının değerlendirilmesi için bkz. (Fayda, 2006, ss. 177-181; Demir, 2014, s. 743; İbn Haldun, Tarihsiz: 1574-1575; Lewis, 1984, ss. 25-26; Nedkoff, 1944, ss. 602-605).

Kuran'a ve Hz. Muhammed ile İslâm dinine küfür ve hakaret etmek, bir Müslüman kadın ile zina yapmak yahut evlenmek, soygunculuk ve eşkiyalık yapmak vb. Ancak bu maddeler de devletten devlete yahut mezhepler arasında farklı yorumlanabiliyordu. Mesela Hanefî fıkına göre zimminin Müslümanlar aleyhine savaşa girmesi onun akdine zeval getirmez (Zeydan, 1988, s. 37; Demir, 2015, s. 743). Bu yahut benzeri cürümleri işleyen bir gayrimüslimin cezası ise suçun niteliğine bağlı olarak para ve hapis cezasından sürgün ve ölüm cezasına kadar gitmekteydi. Burada dikkat edilmesi gereken husus, İslâm'da da diğer büyük hukuk sistemlerinde olduğu gibi suçun bireyselliği ilkesidir. Bununla ilgili olarak Hz. Peygamber'in Necran⁴ ahalisi ile yaptığı anlaşmada şöyle bir hüküm de vardır: "Onlardan bir adam, başkasının yaptığı bir haksızlık yüzünden sorumlu tutulamaz" (Zeydan, 1994, ss. 435-436). Buradan da anlaşıldığı üzere İslâm devleti içinde gayrimüslim vatandaşların işlediği cürümler kendi hukuklarına uygun olarak bireysel olarak cezalandırılır ve bu suçtan dolayı bütün gayrimüslim ahali sorumlu tutulamazdı.

MEMLÛKLER DEVRİNDE ZİMMÎLERLE YAŞANAN SORUNLAR VE UYGULANAN TEDBİRLER

Sultan Kutuz Dönemi (1259-1260)

Memlûkler döneminde Hıristiyan ahali ile Müslümanlar arasında ilk mesele Dımaşk'ın Moğollar tarafından işgal edilmesini müteakip başladı. Bağdâd, Hülagü tarafından 1258 senesinde büyük bir Moğol ordusuyla işgal edilmiş, halife de katledilmişti. Moğollar Bağdâd'ı işgalle yetinmemişler, tüm Bilâdu's-Şâm'ı⁵ işgale başlamışlardı. Halep şehri, Moğollar tarafından 25 Ocak 1260 tarihinde düşürülmüş, zorla ele geçirilen her şehir gibi yağmalanmış, büyük bir katliam gerçekleştirilmişti. Bağdâd ve Halep ile aynı kaderi paylaşmak istemeyen Dımaşk halkı şehri Moğollara teslim etmiş ve Dımaşk 2 Şubat 1260 tarihinde Moğollar tarafından teslim alınmıştı. Yaklaşık bir ay kadar sonra da Hülagü'nün nâib olarak tayin ettiği Ketboğa Noyan şehre gelmiştir.⁶ Ketboğa'nın şehre gelişi, Moğolların işgal ettikleri yerlerde Hıristiyan halka iyi davranmaları sebebiyle, şehirdeki Hıristiyanları da cesaretlendirmişti. Bu esnada şehir Hıristiyanlarından bir grup hediyelerle Hülagü'yu ziyarete giderek ondan meselelerinde özenli davranılmasını ve inançlarını yaşamada serbest olduklarını beyan eden bir ferman elde etmişlerdi. Daha oradan dönerken başlarının üzerinde taşıdıkları haçlarla şehre giriş yapan bu Hıristiyanlar, "*gerçek din, Mesih'in dini ortaya çıktı*" diye bağıryorlardı.

⁴ Suudi Arabistan'ın güneybatısında tarihi bir şehirdir. (Bilge, 2006, s. 507).

⁵ Kaynaklarda el-Bilâdu's-Şâmiyye yahut el-Bilâdu's-Şimâliyye olarak geçen ve günümüzde Suriye, Ürdün, Filistin, Lübnan ve Gazze topraklarını içine alan ve Diyarbakır'a kadar uzanan bir bölgedir.

⁶ Dımaşk'ın Moğollar tarafından işgali ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. (Yılmaz, 2017, ss. 71-99).

Yanlarında getirdikleri şarap dolu kaplardan rastladıkları mescitlerin kapılarına şarap atıyor, ibriklerde taşıdıkları şarapları insanların yüzlerine saçıyor, geçtikleri sokaklarda ve caddelerde gördüklerine haçlarının karşısında ayağa kalkmalarını emrediyorlardı. Şeyh Ebu'l-Beyân Ribâtî⁷ önünde duran bu grup, ribatın kapılarına da şarap saçarak Dımaşk çarşısını bu şekilde dolaştılar. Müslümanlar bu durum karşısında toplanarak Hristiyanları Meryem Kilisesi'nin sokağına kadar kovaladılar. İçlerinden seçtikleri bir hatib, çarşının köşesinde bulunan bir dükkân tezgâhına çıkarak Hristiyanlığı öven, İslâmiyet'i ve Müslümanları yeren bir konuşma yapmıştır. Hristiyanlar artık Ramazan'da dahi açıktan şarap içmeye başlamışlardı. Müslümanlar hallerinden endişeye düştüler ve içinde buldukları durumu Hülagü'nün nâibi Ketboğa'ya şikâyete gittiler. Ketboğa şikâyetçilere hakaret etti ve onlardan birkaçını da dövdü. Hristiyanların rahiplerini övüp kiliselerine giderek destek verdi. ez-Zeynuddîn el-Hafızî de⁸ halktan para toplayıp bu paralarla Hülagü'nün nâibi Ketboğa'ya ve Moğolların diğer emîrlere ve önde gelenlerine kumaşlar alarak onlara günlük ziyafetler veriyordu (İbn Kesîr, 17, 1998, ss. 397-399; Makrîzî, 1, 1997, s. 512; Yunîmî, 1, 1954, s. 362; İbn Dokmak, 1982, ss. 264-265; İbn Aybek, 8, 1982, s. 52; 'Aynî, 1, 1987, ss. 249-250).

Ketboğa'nın 3 Eylül 1260 tarihinde Kutuz (1259-1260) komutasındaki Memlûk ordusu karşısında Aynu Calut'ta yenildiği haberi ulaşır ulaşmaz (Dımaşk 6 ay 10 gün Moğol istilası altında kalmıştı) Müslümanlar ayaklanıp Hristiyanların evlerini yağmalayıp yıktılar. Arkasından Yakûb ve Meryem Kiliselerine saldırarak oraları da yıktılar. Hristiyanlardan bir kısmını öldürdüler. Çünkü onlar Dımaşk'ta Moğol istilası müddetince defalarca Müslümanlara saldırmış, kiliselerinin yakınlarındaki camileri ve minareleri tahrip ederek çan çalmışlar, haç taşımışlar ve yollarda şarap içerek Müslümanların üzerlerine dökmüşlerdi. Ayrıca Moğollara yaranmak için onlarla işbirliği yapan Müslümanların evlerinin yağmalanmasında kılavuzluk eden Fahreddîn Muhammed b. Yusuf b. Muhammed el-Gencî adlı bir Râfizî şeyhi de cami ortasında öldürüldü. İşbirliği yaptığı iddia edilen başka kimseler de tutuldukları yerlerde öldürüldüler. Ertesi gün Dımaşk'ta Müslümanlar Yahudilerin mallarını yağmaladılar. Öyle ki geride onlara ait bir çöp bile bırakmadılar. Çarşılardaki dükkânlarından geriye sadece bir moloz yığını kalmıştı. Halk kiliseleri ve evleri yakmayı bitirdikten sonra bir bölük asker geldi. Bu askerlerin gelişi ile Dımaşk ahalisinden bir grup Müslüman bunlara karşı harekete geçti ve onları öldürdü. Çünkü bunlar Moğolların muhafız birliği idi. Ardından kiliselere yakın evleri tahrip ettiler, Moğollardan bir grubu öldürdüler. Bundan

⁷ Şeyh Ebû'l-Beyân olarak maruf Muhammed b. Mahfûz el-Kırşî eş-Şâfi el-Lüğavî ed-Dımaşkî ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. (İbnu'l-İmâd, 6, 1986, s. 265).

⁸ "Memlûkler'in Mısır'daki Eyyûbî hâkimiyetine son vermelerinden sonra Eyyûbîler'in hâkimiyetini Suriye'de devam ettiren el-Melikü'n-Nâsır'ın (1236-1260) veziridir. Moğollarla gizlice işbirliği içinde bulunarak Dımaşk şehrinin Moğollar tarafından işgalinde rol oynadığı gibi, işgalden sonra da işbirliğine devam ederek Moğollara hizmete devam etmiştir." (Yılmaz, 2017, ss. 74-75, 80, 92).

birkaç gün sonra Sultanın *evşâkiyyesinden*⁹ bir bölük Hıristiyanların evlerini yağmaladılar, onlarla birlikte Dimaşklılardan bir grup da vardı. Sultan Kutuz, Dimaşklı Hıristiyanlardan 150.000 dirhem alınmasına karar verdi. Hıristiyanlar parayı aralarında topladılar ve *Atabekü'l-Asâkir*¹⁰ Fârisü'd-Dîn Aktay vasıtasıyla sultana gönderdiler (İbn Kesîr, 17, 1998, s. 402; 'Aynî, 1, 1987, ss. 250-251; Makrîzî, 1, 1997, ss. 517-518; Makrîzî, 3, 1998, s. 778; Yûnînî, 1, 1954, ss. 362-363; İbn Aybek, 8, 1982, ss. 52-53; Yılmaz, 2017, ss. 92-93).

Dimaşk, 635 senesi Eylül'ünde Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Hâlid b. Velîd tarafından fethedilmiştir. Fetihden sonra şehrin dokusuna zarar verilmediği gibi, büyük ölçüde Hıristiyanlaşmış Dimaşk halkına, fethedilen diğer bölgelerde olduğu gibi din özgürlüğü tanınmış, bunun sonucu olarak da Hıristiyanların bir kısmı ihtida etmişlerdir (Tomar, 2010, s. 311). Ancak dinlerini muhafaza eden bir grup Hıristiyanın, şehrin fethinin üzerinden yüzlerce yıl geçmiş olmasına rağmen, Müslüman devletler ve idareciler tarafından yönetilmeyi içlerine sindiremedikleri, İslâm dinine ve Müslüman ahaliye karşı gizli bir düşmanlık besledikleri, fırsatını buldukları anda da bunu ortaya koymaktan imtina etmedikleri ve Müslümanları tahakküm altına almaya çalıştıkları bu olayla ortaya çıkmıştır. Hıristiyanların, İslâm'ın kutsal mabetlerine saygısızlığa varan tavırlarına, Moğollar'dan destek bularak bu fiillere girişen Hıristiyan ahaliye karşı, Müslümanlar'ın tepkisi de oldukça sert olmuştur.

Melik Mansûr Seyfeddîn Kalavun el-Elfî Dönemi (1279-1290)

1290 senesine kadar kaynaklarda gayrimüslim ahali ile alakalı genel bir hadiseye yahut verilen umumî bir hükme rastlanılmamaktadır. Bunun sebebini ise gayrimüslim ahalinin devlette istihdamının kısıtlı olmasına ve zimmet hukukunun tam ve kati olarak uygulanmasına bağlayabiliriz. Ancak bu yılda Sultan Seyfeddîn Kalavun el-Elfî emîrlerin dîvânlarında Hıristiyan ve Yahudilerden hiç kimseyi istihdam etmemeleri, edilenlerin de vazifelerinden çıkarılmalarını emretti. Bütün emîrler bu fermana uygun hareket edip gayrimüslimlerin vazifelerine son verdiler (İbn Tagrıberdi, 7, 1992, s. 275; Makrîzî, 2, 1997, s. 216; Nüveyrî, 31, 2004, s. 312). Memlûkler Devleti'nin muktedir sultanlarından olan Sultan Seyfeddîn Kalavun el-Elfî (1279-1290), Moğollar ve Ermenilerle mücadele etmiş, Markab ve Trablusşam kalelerini Haçlılar'ın elinden almıştır. Kıbrıs Kralı'nın Sultan Kalavun'la Trablus'un düşmesinden üç gün sonra yaptığı on yıllık anlaşma, şehirdeki Müslüman tüccarların mallarının yağmalanması üzerine bozulmuş ve Sultan Kalavun Akka'yı fethetmek için hazırlıklara başlamıştı. Seferin hazırlıkları

⁹ Müfredi *evşâkî* olarak gelir. Atların terbiye ve bakımından sorumlu memlûk grubudur. (Kalkaşendî, 5, 1922, s. 454). Kaynaklarda el-Ocakiyye ve el-Vişâkiyye olarak da geçer. (Çetin, 2007, s. 249).

¹⁰ *Atabekü'l-Asâkir*: *Atabekü'l-Cüyüş* yahut Emîru Kebîr olarak da isimlendirilir. Mukaddemu'l-'Asker manasına gelirdi. Devlette nâibden sonra ikinci sırada idi. Bütün devlet askerlerinin kumandası onun uhdesinde toplanmıştı. (Kalkaşendî, 4, 1922, s. 18; Uzunçarşılı, 1998, s. 353; Çetin, 2007, ss. 143,145).

tamamlanıp ordu sefere çıkmak üzereyken Sultan Kalavun'un ölümüyle sefer akim kalmıştır (Şeşen, 2018, ss. 76-77). Sultanın gayrimüslimlerin dîvanlarda görevlendirilmeme isteğini hem Akka'da Müslümanlara yapılan saldırılara bir misilleme hem de sefere dair hazırlıkların ve malumatın gayrimüslimler tarafından dindaşlarına sızdırılmamasına yönelik bir önlem olarak değerlendirmek mümkündür.

Melik Eşref Selaheddîn Halil b. Kalavun Dönemi (1290-1293)

Sultan Seyfeddin Kalavun'un ölümünden sonra Memlûkler Devleti tahtına oğlu Melik Eşref Halil geçti. (1292/1293) Makrîzî, Eşref Halil'in tahta geçtiği tarihe kadar gayrimüslimlerin Memlûk ülkesindeki yaşam biçimi hakkında şu bilgileri vermektedir: “*Hıristiyanlar bellerinde kemerli eşeklere biniyorlar ve onun üzerinden bir Müslümanla konuşmaya cesaret edemiyorlardı. Hatta Müslüman yaya ise eşeği binmesi için ona takdim ediyorlardı. Hiç biri göz alıcı elbiseler giymiyorlardı. Ancak Mânsûr Kalavun el-Elî ölüp de yerine oğlu Eşref Halil geçince işler değişti. Hıristiyanlar hâsekiyye¹¹ emîrlерinin yanında kâtip olarak görev almaya başladılar. Bunun neticesinde de kendilerini Müslümanlara karşı güvende hissettiler, kıyafetleri ve tavırları değişti*” (Makrîzî, 3, 1998, s. 778; 'Aynî, 3, 1987, ss. 181-182). Gayrimüslimlerin devlet içinde bürokrat olarak vazifelendirilmeleri, bu yolla kazançlarının artması ve zenginleşmeleri, yanında çalıştığı emirin nüfuz ve gücünden istifade ederek Müslüman ahaliye tepeden bakmalarının Müslüman halkı rahatsız ettiği muhakkaktır. Bu esnada vuku bulan münferit bir hadise, Hıristiyan memurların elde ettikleri bu gücü nasıl suiistimal ettiklerinin de bir göstergesidir. Şöyle ki, 'Aynu'l-Ğazzâl olarak bilinen bir Hıristiyan, hâsekî emîrlерinden birisinin yanında kâtip olarak görevli idi. O bir gün kumaş ticareti yapan ve efendisine borcu olan bir simsâr ile karşılaştı. Simsar onu görünce bineğinden indi ve ayaklarına kapandı. 'Aynu'l-Ğazzâl simsarla bir münakaşaya girdi ve ona hakaretler etmeye başladı, onu borcuyla tehdit etti. Simsar kendisinden özür dilediyse de kabul etmedi ve onu tutuklatıp ellerini arkadan bağlattı. Onu halk etrafında toplanmış olduğu halde, Ahmed b. Tolun Camisine kadar yürüttü. Bu esnada orada bulunan büyük bir âlim ve halk ne kadar ricacı olsalar da kâtip, simsârı bırakmadı. Bunun üzerine daha da büyüyen kalabalık kâtibi eşeğinden attı ve simsârı serbest bıraktı. Bütün bunlar olurken onlar kâtibin efendisinin İstablına¹² yakındılar. Kâtib kölesini yardım için orada bulunanlarla birlikte getirmesi için gönderdi. Emîr kölelerinden bir grup ve *ocakiyyesi* ile geldi ve kâtibi halkın elinden kurtardılar. Ardından da emirin adamları halkı yakalayıp öldürmeye başladılar. Halk onlara biz suçsuzuz diye

¹¹ Memlûklerde büyük emîrlерden sonraki en önemli sınıf idi. Sultanın özel işlerine bakan, seferde ve gezilerinde onu hazırlayan, yalnız ve çalışmadığı zamanlarda sultanın yanına girebilen, gece ve gündüz onunla beraber olan, bunun yanında devlette çeşitli görevler icra eden kişilerdi. (Çetin, 2007, ss. 108-109).

¹² İstabl: Hükümdarlık sarayına ait binek ve yük hayvanlarının barındırıldığı yer (Özcan, 1999, s. 203).

bağırıyordu. Kâlatü'l-Cebel'in altına kadar bu kargaşa devam etti ve halk orada yardım için "*Allah Sultana yardım etsin*" diye bağırmaya başladı. Sultan olayları tahkik ettirdi ve kâtibin şimsâra nasıl küstahça davrandığını ve aralarında neler geçtiğini öğrendi. Aynu'l-Ğazzâl ve emîrlerin yanında çalışan bütün Hıristiyanların da huzuruna getirilmesini istedi. Nâib Bedreddîn Baydara (Ö. 1293) ve Emîr Sencer eş-Şucâ'î'ye (Ö. 1294) de huzuruna getirilen bütün Hıristiyanları öldürmesini emretti. Kâhire ve Mısır'da emîrlerin yanlarında Hıristiyan ve Yahudi olan hiç kimseyi istihdam etmemesi için duyurular yapıldı. Bütün emîrler, yanlarında çalışan Hıristiyan kâtiplere Müslüman olmaları için baskı yaptılar. İslâm'ı seçmeyenlerin boyunları vuruldu. Kabul edenler emîrlerin yanlarında görevlerine devam ettiler. Aynı uygulamanın sultanın dîvanında yapılması için de nâibe emir verildi (Makrîzî, 3, 1998, ss. 778-779; 'Aynî, 3, 1987, s. 182; Little, 1976, ss. 553-554).

Artık gayrimüslimler korkudan evlerinden çıkamıyorlardı. Halk onların evlerini yağmalamak için birbiriyle yarıştı. Öyle ki Yahudilerin ve Hıristiyanların evlerinin tamamı yağmalandı. Kadınlarını küfürler ederek evlerinden çıkardılar, erkekleri ise öldürdüler. Olayların büyümesi üzerine Nâib Baydara, Sultan ile birlikte gayrimüslimlere yumuşak davranılması için emir çıkarttılar. Hatta Kâhire valisi bizzat kendisi Hıristiyanların evlerinin yağmalanmayacağını ilan etti. Yağmacıların bir kısmı tutuklandıktan sonra azıllı olanları dövüldüler. el-Muallaka Kilisesi'nin (Makrîzî, 3, 1998, s. 811) yağmalanmasından sonra yağma olaylarının önü alındı. Yağmacıların çoğu öldürüldüler ('Aynî, 3, 1987, s. 183).

Bedreddîn Baydara, sultanın ve emîrlerin kâtiplerinden pek çoğunu toplayıp sultanın huzuruna çıkarttı. Sultan, eş-Şucâ'î ve *emîru candara*¹³ bunların cezalandırmasını emretti. Kâtiplerin bir kısmı, Kalatü'l-Cebel'in altında bulunan Hayl Çarşısı'na götürüldüler. Burada büyük bir çukur açıldı ve içine atıldılar. Daha sonra da üstlerine yanan odun parçaları atılarak ateşe verildiler. Emîr Baydara, sultandan diğerlerinin bağışlanmasını istedi. Sultan, onun bu isteğini kabul etti ancak: "*Devletimde hiçbir dîvanda Hıristiyan istemiyorum, eğer Müslüman olurlarsa vazifelerine devam edebilirler, olmayanların ise boynu vurulsun*" diye de ilave etti. Baydara onlara: "*Benim Sultan üzerindeki gücüm sizin meselenizi bir şarta bağlayacak kadar çözebilmekten ibarettir ve o da şudur: Aranızdan her kim kendi dininde sebat ederse öldürülecektir, ama İslâm'ı seçerse ona ihsanda bulunulacak ve görevine devam edecektir*" dedi. Bu söz üzerine orada bulunan ileri gelenlerden el-Mekîn b. es-Sukâ'î: "*Efendimiz, kim (Hıristiyanlığı kastederek) bu lanet din uğruna öldürülmeyi ister. Allah'a yemin olsun biz din için ölürüz de öldürürüz de. Lakin Allah selamet için bunu takdir etmiyor. Bize neyi seçeceğimizi söylediniz ve biz de ona döndük*" dedi. Baydara gülmeye başladı ve dalga geçerek: "*Yazıklar olsun sana, biz İslâm dininden başka dini seçiyor muyuz?*" dedi. es-

¹³ Hem cephanelik hem de hapishane olarak hizmet veren *zeredhane*'den sorumlu olup ayrıca sultan tarafından ölüme mahkûm edilenlerin infazını gerçekleştirirdi. *Emîru Candâr* ve maiyeti sultanın etrafında dolaşıp onu muhafaza ederlerdi, (Kalkaşendî, 4, 1922, s. 20).

Sukâî bunun üzerine cevaben "*Efendimiz, biz bilmiyoruz, siz söylediniz biz de uyduk*" dedi. Akabinde kâdının huzurunda Müslüman oldular ve Müslüman olduklarına dair varakaları yazıldı. Bundan sonra Vezir Şemseddin Muhammed b. es-Sel'ûs'un (ö. 1294)¹⁴ yanına götürüldüler. Yeni Müslüman olmuşlardan bazıları es-Sukâî'ye Müslüman olduklarına şahadet eden varakalarını sundular ve: *Efendimiz, kadı bu varakaları yazdı*" dediler. O da: "*Ey evlatlarım bu iş bizim için sonsuza kadar değildir*" dedi. Vezirin yanında ikindiye kadar kalmadılar. Hâcib geldi ve onları nâibin yanına götürdü. Orada kadılar toplandılar ve yeni Müslümanlar onların huzurunda Müslüman olduklarına dair biatlarını yenilediler. Makrîzî, bu uygulamadaki yanlışlığı şu sözlerle eleştirir: "*Bu zeliller İslâm'ı kabulle kudret ve itibar sahibi oldular. Müslümanlar ise zillete düştüler. Müslümanları zulüm ile yönettiler. Hatta Hıristiyanlıklarını dahi göstermekten kaçınmadılar*" (Makrîzî, 3, 1998, ss. 778-780; 'Aynî, 3, 1987, ss. 183-184).

Melik Eşref Halil, kısa süren saltanatı döneminde Haçlılarla amansız bir mücadeleye girmiş, babasının yarım bıraktığı Akka seferini tamamlayıp burayı fethettiği gibi, Sûr, Sayda, Tartus (Antartus), Beyrut, Aslis, Hayfa ve Cübeyl'i ele geçirek bütün Suriye sahil şeridini Haçlılardan temizlemiştir (Özaydın, 1997, s. 319). Onun döneminde Hıristiyanlara uygulanan müeyyideler ve sebepleriyle alakalı olarak bilgi veren her iki kaynağın da (Makrîzî ve 'Aynî) Eşref Halîl'i, Hıristiyanların dîvanlarda görev almasına izin vermekle eleştirmeleri dikkat çekicidir. Oysa babası Kalavun'un döneminde de gayrimüslimlerin devlet kademesinde görev aldıkları, döneminde çıkardığı bir mersumla görevlerine son vermesinden anlaşılmaktadır. Yine aynı kaynaklarda Sultan Kalavun zamanında, özellikle Emîr 'Alemüddin Sencer eş-Şücâ'î'nin etkili olduğu dönemlerde gayrimüslimler'in uymaları gereken kurallara harfiyen uyduklarını belirtmeleri, Sultan Halîl dönemi emîrlere de yapılmış açık bir eleştiridir. Ancak Müslüman ahali tarafından gündeme getirilen münferit bir olayın şikâyeti yahut bahane edilmesi neticesinde gayrimüslimlerin bürokrasideki etkinliğine son verilmiştir.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341)

1301 senesinde Sultan Melik Nâsır Muhammed'in 2. Saltanat döneminde çıkan hadisenin sebebi, bürokrat olarak görev alan gayrimüslimlerin Mısır'da refah içinde yaşamaları ve Müslüman ahalinin bundan rahatsız olmaları ile alakalıdır. Kaynaklar ittifakla meselenin ortaya çıkışını 1301 senesinin Nisan ayı içerisinde Mağrib (Fas) Sultanı Ebû Fâris el-Mütevekkil'in vezirinin Hac sebebiyle Kâhire'ye gelmesi ve tesadüf ettiği bir hadiseye bağlarlar. Şöyle ki; "*Hac için gelen mezkûr veziri Nâibu's-Saltana*¹⁵ *Emîr Salâr ve Emîr Rükneddîn Baybars Çaşnigir karşılar*

¹⁴ İbn Sel'ûs ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Ayaz, 2005, ss. 91-122).

¹⁵ Sultana idarî görevlerinde yardımcı olan büyük görevliler arasında başta Nâibü's-Saltana gelmekteydi. Bu emîr, Sultanın vekili mesabesinde olup, devlet işlerinde onun sağ kolu idi. Nâibü's-Saltana, üst düzey devlet görevlilerinin atanmasında, ıktaların dağıtılmasında ve idarî kararların alınmasında sultana yardımcı olurdu (Keleş, 2002, s. 592).

ve ilgilenirler. Vezir Kaletü'l-Cebel'de yanında Baybars ve Emîr Salâr ile oturduğu anlardan birinde Hıristiyan kâtiplerden biri yanlarından geçer. Kâtip başında beyaz bir sarık olduğu halde ata binmiş, yanında bazı kimselerin onun atının yanından yürürken ondan bir şeyler isteyip yalvarıyorlar, ayaklarını öpüyorlar, ama kâtip onları duymazlıktan gelip cevap vermediği gibi sinirlenip kölesinden halkı tartaklamasını istiyordu (Makrîzî, 2, 1997, s. 337; Little, 1976, s. 555; Perlmann, 1942, ss. 853-854). Vezir bu kâtibin Müslüman olduğunu sanmış ancak Hıristiyan olduğunu fark edince çok büyük tepki göstererek yanında Emîr Salâr ve Baybars olduğu halde en-Nâsır Muhammed'in huzuruna çıkmıştır. Memleketindeki Hıristiyan ve Yahudilerin durumlarından elemle bahseden vezir, onların zillet içinde olduklarını aşağılandıklarını, ata binmelerinin mümkün olmadığını, sultanın ve dîvânların işlerinin görülmesinde istihdam olunmadıklarını, Mısır'da yaşayan Yahudilerin ve Hıristiyanların ise en gösterişli giysiler giyerek gösteriş yaptıklarını, onların katır ve ata binmelerine, beyaz sarık takmalarına, devlet dairelerinde çalıştırılmalarına, Müslümanlara tahakküm etmelerine ve aşağılamalarına katlanmadığını söyledi ve ekledi, (23 Aralık 1299 yılında Memlûkler'in İlhanlılar karşısında yenildikleri Vâdî'l-Hazindâr savaşına imada bulunarak) onlar bunları yapabiliyorken nasıl zafer kazanabilirsiniz? ". Vezirin bu sözleri orada bulunanların kalplerine dokunmuş ve bu konuda bir adım atmanın gerekliliği üzerine hemfikir olmuşlardı. Meseleyi görüşüp tartışmak için de Sultanın emri ile bir toplantı meclisi tertip edilmesine karar verildi. Mecliste kadılar, fakihler ve Hıristiyanların patriği bir araya gelecekler ve *ehl-i zimmetin* durumunun Hz. Peygamber'in şeriatına göre nasıl olacağını görüşülecekti. Kadılar Sâlihiyye Medresesi'nde toplandı ve kendilerinin temsilcisi olarak Kâdî'l-Kudât¹⁶ Şemseddîn Ahmed es-Surûcî el-Hanefî'yi seçtiler. Hıristiyanların Patriği, bir grup piskopos, papazlar ve Hıristiyan cemaatinin önde gelen temsilcileri ve Yahudi cemaatinin temsilcileri de toplantıya iştirak ettiler. Halife Ömer b. Hattâb'ın *zimmî* hukuku orada yüksek sesle okundu ve buna dayanılarak gayrimüslimler için bazı müeyyideler uygulanmasına karar verildi. Patrik, tüm Hıristiyan cemaatini temsilcisi olarak alınan kararlara şahitlik etti, ayrıca Hıristiyanların bunlara muhalefet etmesini de yasakladı. Aynı kararlar Yahudi cemaatinin temsilcileri tarafından da onaylandı. Böylece toplantı sona erdi. Buna göre, *ehl-i zimmetin* artık sultanın hizmetinde ve emîrlerin dîvânlarında istihdam edilmeyecekleri, taktıkları sarıkları değiştirerek, Hıristiyanların mavi, Yahudilerin ise sarı renk saracakları, at ve katıra binmeyecekleri, bellerine kemer takacakları, kadınların Müslüman kadınlardan temayüz edilecek şekilde giyinecekleri, Müslümanların yanında yüksek sesle konuşmayacakları, çan çalamayacakları, silah taşımayacakları, binalarının Müslümanların binalarından yüksek inşa etmeyecekleri, Müslüman köle satın alamayacaklarına dair bir mersûm çıkartıldı.

¹⁶ En yüksek dinî makam olup vazîfeleri şer'î ve hukukî işlere bakıp infaz etmek, dava dinlemek, davacıların aralarını bulup sulh ile davayı bitirmek idi. Memlûkler'de Şâfi, Hanefî, Mâlikî ve Hanefî mezheplerinden olmak üzere dört kâdî'l-kudât bulunurdu (Uzunçarşılı, 1998, ss. 386-387).

Muhalefet edenlerin kanlarının döküleceği de vurgulandı. Her iki dinin mensupları emîrlerin ve âyânların nezdinde kararın iptali için uğraştılar. Kıptîlerin önde gelenleri de kendilerine yardımcı oldular ve affedilmeleri için tüm mal varlıkları ile emîrler ve sultan üzerinde etki kurmaya gayret sarf etseler de onların hiçbir şeyi kabul edilmedi (İbn Habîb, 1, 1986, s. 233; İbn Tagrıberdî, 8, 1992, ss. 107-108; İbn İyâs, 1, 1984, ss. 408-409; Makrîzî, 2, 1997, ss. 337-338; Makrîzî, 3, 1998: 780-781; Nüveyrî, 31, 2004: 259-264; İbn Aybek, 9, 1982: 47-51; Baybars el-Mansûrî, 1987: 351-352; Lane-Poole, 1901, s. 301; Little, 1976, ss. 555-558; İbn Hacer, 1, 1980: 503-504; İbn Haldun, 1474-1475). İbn Tagrıberdî, Emîr Baybars el-Çaşnigir'in zımmîlere karşı sert tavrını “Allah yaptıklarından dolayı onun günahlarını affetsin ve cennete nâil etsin. O, yaptığı bu işle İslâm'ı yüceltti ve hiç olmadığı kadar bu iki dinin mensuplarının itibar ve mallarını azalttı” sözleriyle övmüştür (İbn Tagrıberdî, 8, 1992, s. 109).

Gayrimüslimler aleyhine alınan kararı suiistimal eden Müslüman halk, Şeyh Necmeddîn Ahmed b. Muhammed b. el-Ref'a'nın da fetvasıyla Yakûbî ve Melkâî kiliselerini ve sinagogları tahribe başladı. Emîrler, kadılar ve fakîhlere bu yeni durumu danıştılar. İbn Ref'a mabetlerin yıkılmasının vacip olduğu yönünde bir açıklama yaptı. Yalnızca Kadi'l-Kudât Takiyyüddîn Muhammed b. Dakîk el-'İyd bu fetvaya muhalefet etti. O, İslâm döneminde inşa edilmiş kilise ve havraların yıkılabileceğini, İslâm öncesi dönemde inşa edilenlerin ise yıkılamayacağı beyan etti (Makrîzî, 2, 1997: 338-339; Makrîzî, 3, 1998: 781; Sağlam, 2015: 114). Nihayetinde bu görüş kabul edildi. Sultan Melik Nâsır Muhammed, Mısır ve Kâhire'deki kiliselerin kapanması için emir yayınladı. Bütün kiliselerin kapıları çivilerle kapatıldı. 2 Nisan 1301 günü sabahıyla birlikte, Yahudiler sarı renkli, Hıristiyanlar ise mavi renkli sarık takmaya başladılar. Hayvana bindiklerinde ayaklarından birini kıvıracaklardı. Sultan ve emîrlerin hizmetlerinden de el çektiler. Bunun üzerine aralarından Emînu'l-Mülk Müstevfiyü's-Suhbe¹⁷ Abdullah b. el-'Annâm'ın da olduğu pek çok Hıristiyan makamlarını koruma hırsıyla Müslüman oldular. Ayrıca sarı sarık bağlamak ve eşeğe binmek nefislerine ağır gelmişti. Daha sonra sultan Dongola'dan¹⁸ Fırat'a kadar bütün ülkede bu emrin uygulanmasını emretti (İbn Tagrıberdî, 8, 1992, s. 109).

İskenderiye halkı ise sultanın emri kendilerine ulaşınca hemen orada bulunan iki viran kiliseyi İslâm hukukuna uygun olarak yenilediler ve mescide çevirdiler. Ayrıca İskenderiye'yi dolaşarak bitişiğindeki Müslümanın evinden daha yüksek duvarı bulunduğunu tespit ettikleri evleri yıktılar. Müslümanların dükkânlarının bitişiğinde olan Hıristiyan dükkânlarının sekilerini daha aşağı olacak şekilde kırdılar (İbn Tagrıberdî, 8, 1992, s. 109; Makrîzî, 2, 1997, S.339).

¹⁷ Mısır ve Şâm havalisinin mâlî işleri ile alakalı olan ed-Dîvânu İstifâi's-Suhbe'nin başında olan görevlidir. Maliye ile ilgili sultanın emir ve mersûmları bu dîvandan çıkar idi (Kalkaşendî, 4, 1922, s. 29; Uzunçarşılı, 1998, s. 377).

¹⁸ Nûbe'nin başkentidir.

Feyyûm'da¹⁹ da iki kilise yıkıldı. Dımaşk'ta ise Yahudi ve Hıristiyanlara dair alınan kararlar ulaşınca kadılar ve âyân, Emîr Akkuş el-Efrem nezaretinde toplandılar ve sultanın emri yüksek sesle okundu. Akabinde Sâmirilerin de kırmızı sarık takılacağı ilave edilerek halka ilan edildi. Muhalefet edenlerin ise cezalandırılacağı bildirildi. Kerek²⁰ ve Şevbek²¹ halkı hariç tüm Memlûk ülkesindeki gayrimüslimler sarıklarının rengini değiştirdiler. Bu iki şehrin ahalisinin sarıklarının rengini değiştirmeyip beyaz sarık sarmaya devam etmelerinin sebebi ise, yaşayan gayrimüslim nüfusunun fazla olmasından ileri gelmektedir (Makrîzî, 2, 1997, s. 339; Nüveyrî, 31, 2004, s. 260).

Mısır'daki kiliseler yaklaşık bir yıl kapalı kaldıktan sonra Bizans İmparatoru II. Andronikos'un (1282-1328) elçi göndererek Melkâilere ait Mîkâîl Kilisesi'nin açılması ricası, sultan tarafından kabul edilmiştir. Akabinde (Barselona Kralı'ndan) Aragon Kralı II. James'in (1267-1327) elçisi sultan ve emîrlere için hazırlanan hediyelerle gelmiş, Kâhire'de Yakûbîlere ait Zevîle Harra (Makrîzî, 3, 1998, s. 810) ve Melkânîlere ait olan Nikola Kilisesi'nin açılmasını talep etmiş ve talebi kabul görmüştü. Ayrıca başka kralların elçileri de gelerek bu iki kilisenin açılması için talepkâr olmuşlardı (Makrîzî, 2, 1997, s. 339; Makrîzî, 3, 1998, s. 782; Nüveyrî, 32, 2004, s. 54; Sağlam, 2015, s. 130; Lane-Poole, 1901, s. 301; Little, 1976, ss. 558-559).

Ancak bir süre sonra bazı Hıristiyanların kiliseleri açtıkları gözlendi. Halk izinsiz olarak kiliselerini açan Hıristiyanları Nâib Emîr Salâr'a şikâyete gittiler. Şikâyet konularından biri de yasağa rağmen Hıristiyanların sarıklarının rengini değiştirmemeleri ve üstelik emîrlere tarafından da himaye edilmeleri idi. Bunun üzerine münadiler Kâhire sokaklarında Hıristiyanlardan her kim yasağa muhalefet eder ve kendisine mahsus sarığını bağlamazsa, hemen oracıkta soyulacağını, malı ve ailesinin de Müslümanlara helal olacağını ilan ettiler. Ayrıca Hıristiyanların ne surette olursa olsun devlet dairelerinde çalıştırılmayacakları tekrarlandı. Halkın Hıristiyan ve Yahudiler üzerine tahakkümü böylece devam etti. Müeyyidelere uymayan pek çok gayrimüslimi ayakkabı ve elleriyle boyunlarına vurarak neredeyse öldürüyorlardı. Gayrimüslimlerin pek çoğu can güvenliklerinden korktukları için çarşılara çıkmıyorlardı (Makrîzî, 2, 1997, s. 340; Nüveyrî, 31, 2004, s. 259-264; Little, 1976, s. 557).

8 Mayıs 1321 tarihinde Melik Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanatı döneminde de gayrimüslimlere karşı bir infial hareketi yaşanmıştır. Bunun neticesi olarak Cuma günü, öğlen namazını müteakip Kâhire'de ez-Zühri Kilisesi (Makrîzî,

---

¹⁹ Yukarı Mısır'da, Kahire'nin yaklaşık 100 km. güneybatısında bulunan bir coğrafi bölge ve bu bölgede bulunan oldukça zengin bir şehirdir (Seyyid, 1995, s. 514).

²⁰ Ürdün'de Lut Gölü'nün 15 km. doğusunda kalesiyle meşhur bir şehirdir (Bilge, 2001, s. 278).

²¹ Kerek'e oldukça yakın, müstahkem kalesiyle meşhur bir şehirdir (Yakut el-Hamavî, 3, 1977, s. 370).

3, 1998, s. 809) ve yakınında bulunan iki kilise yağmalanmıştır. Bu kiliselerden birisi Kahire'nin en büyük kilisesi olup Kırmızı Kilise olarak da bilinen Bostanu's-Sukrâ Kilisesi'ydî. Yine bu olaylar esnasında Mısır'daki bazı kiliseler halk tarafından tahrip edilmişlerdir (Mufaddal, 2, 2017, s. 601). Makrîzî olayların çıkış sebebinin şöyle açıklar; “Sultan Nil Nehri kıyısında Taybarsî (Makrîzî, 3, 1998: 488-499) Camisi'nin yakınında bir ağıl yaptırmak istedi. İnşaat için çok miktarda toprak gerekiyordu. Bizzat kendisi toprağın alınacağı yeri belirlemek için Kale'den indi ve keşif yaptı. Burada küçük bir gölet oluşturulacaktı. Bunun için gerekli ödeme yapıldı. İnşa esnasında emîrlere de yapacakları iş eşit olarak pay edildi. Emîr el-Hâcib Baybars'ın idaresindeki mühendislerle kazı çalışması başlatıldı. Çıkartılan toprak emîrlerin katırları ve binek hayvanlarıyla Nil kıyısında ağılın yapılacağı yere taşınıyordu. Kazı çalışması esnasında ez-Zühri Kilisesi'nin etrafı da kazılmış, kilise göletin ortasında kalmıştı. Şâdu'l-'Amâir²² Emîr Aksungur durumu sultana bildirdi. Sultan, kazı işinde devam edilmesini, kilisenin etrafının da iyice oyulmasını emretti. Öyle ki akşam olup da çalışmalar sona erdiğinde Kilise dayanamayacak ve çökecekti. Arkasından da bir anlık gaflet sonucu kazı da ileri gidildiği ve kilisenin yıkıldığı yayılacaktı.²³ Çalışmalar bu gizli plan üzerine devam etti. Bir ara emîrlerin köleleri bağırarak kilisenin yıkılmasını istediyseler de Aksungur onlara mani oldu. Cuma günü, Cuma namazı sebebiyle işe ara verildi. Emîrlerin köleleri ve halktan büyük bir kalabalık toplandı ve hep bir ağızdan "Allahu Ekber" diye bağırmaya başladılar. Kilise erkânı ile halk birbirine girdi ve halk kiliseyi yağmaladı. Arkasından bu kiliseye oldukça yakın olan ve Hıristiyanların en büyük kiliselerinden olan Kırmızı Kiliseye yöneldiler. Kilisenin içinde pek çok değerli eşya ve sadece bir kaç rahip ve rahibe vardı. Halk kiliseye çıktı, kapılarını açtılar ve içinde bulunan eşyayı ve şarapları yağmaladılar. Buradan da es-Seb'u Sikayat yakınındaki Bûmnâ Kilisesi'ne (Makrîzî, 3, 1998, s. 811) yöneldiler. Kapılarını kırıp içerde ne varsa aldılar, görevlilerini öldürdüler. Kilise içinde ve sayıları altmıştan fazla olan çocuk ve rahibeye el uzattılar. Cuma namazı bitip camiden çıktıklarında toz toprak ve kiliseden göğe yükselen dumanları gördüler. Kiliseyi yağmalayanların ellerinde şarap testileri, kumaşlar yahut kilisenin kirletilmiş çocukları vardı.” (Makrîzî, 3, 1997, ss. 36-37; Nüveyrî, 33, 2004, s. 8; Little, 1976, ss. 662-663)

Hadise sultana iletilince, Emîru Âhûr²⁴ Aydoğmuş'u baskını yapanları yakalamak için görevlendirildi. Aydoğmuş tam yola çıkıyordu ki Kâhire Valisi

²² “Devlete ait emlakın ve surların bakım ve onarımı ile mesul Şeddu'l-'Amâir'in başındaki görevlinin ünvanıdır.” (Kalkaşendî, 4, 1922, s. 22).

²³ İbn Aybek ve Ebi'l-Fadâil, sultanın mezkûr kilisenin yıkılması için bir mersûm çıkarttığını ve olayların da bu sebepten çıktığını kaydeder. (İbn Aybek, 9, 1982, s. 306; Mufaddal, 2, 2017, s. 601).

²⁴ “İstablû's-Sultanî'nin yani sultanın ahırlarından sorumlu görevli olup mukaddemi elf'ten yani birinci dereceden emirlerden idi. İstablû's-Sultanî önemli bir kurum olup öncelikle sultana ait olan atların bakım ve yetiştirilmesinden mes'uldü.” (Uzunçarşılı, 1998, ss. 337-338).

'Alemüddîn Sencer Kâhire'de olayların patladığını, halkın Rum Mahallesinde ve Zevîle'de bulunan kiliseyi de yağmaladığı haberini verdi. Halk, "*Sultan kiliselerin tahrip edilmesini emretti*" denilerek galeyana getirilmişti. Vali de halkın tepkisinden nasibini almamak için korkmuş Kalatü'l-Cebel'e sığınmıştı. Gelen memlûkler de halkın Patrik'in de meskûn olduğu Muallaka Kilisesi'ni ve Hıristiyanların mallarını yağmalamak için toplandığını bildirdiler. Sultan hemen kaleden indi. Arkasından Emîr Aydoğmuş ve dört emîr hazırlanıp görev taksimi yapıldı. el-Hâcib Baybars ve el-Hâcib Elmas önce kazının yapıldığı yere gittiler. Taynal da kiliseleri yağmalamak için toplanan halkın üzerine yürüdü. Önerine çıkan kılıçtan geçirdiler. Kâhire ve çevresinde durum kontrol altına alındı, kilise yağmacıları kaçtılar. Sadece içki ve şaraptan dolayı sarhoş olanları yakalayabildiler. Kâhire Valisi Emîr Aydoğmuş'ta sadece Muallaka Kilisesi'nin sokağındakileri yakalayabildi. Arkasından olayların tekrarlayabileceğini düşünerek orayı terk etmeyenlerin öldürüleceğini ilan etti. Yakalananların bazısı dayak cezası ile kurtulurken bazısı tavsît edilmişti (Mufaddal, 2, 2017, ss. 601-602; Makrizi, 3, 1997, ss. 37-38; Nüveyrî, 8-9, 2004, ss. 8-9).

Mısır'ın tamamında sanki gaipten bir ses kiliselerin tahrip edilmesini fısıldıyor, halkı galeyana getiriyordu (Mufaddal, 2, 2017, s. 601). Kalatü'l-Cebel Camisi'nde Cuma namazı bitince bir adam şuurunu yitirmiş gibi "*Kale'deki kiliseyi yıkın*" diye avazı çıktığı kadar ızdırıp içinde feryat etti ve sonra ortadan kayboldu. Nakîbu'l-ceyş²⁵ ve hâcib, Kale'deki evleri kontrol etmekle görevlendirildiler. Harâibu't-Tatar denilen yerde gizli bir kilise buldular ve yıktılar. Olaylar Mısır'ın her tarafına yayılmıştı. İskenderiye şehrinde, halkın öğle namazını müteakip kiliseleri tahrip etmeye başladıkları haberi ulaştı. Emîr Bedreddîn el-Hasenî buradaki dört kiliseyi kurtarmak için yola koyuldu. Sonra halkın Demenhûr'da²⁶ Cuma namazı sonrası iki kiliseyi tahrip ettiği bilgisi geldi. Birkaç gün sonra Kûs²⁷ Valisi'nin memlûkları geldiler. Kûs şehrinde de halk yaklaşık yarım saat içinde altı kiliseyi tahrip ettikleri bilgisini verdiler. El-Vechu'l-Kıbelî'den el-Vechu'l-Bahrî'ye²⁸ kadar memleketin her tarafında Cuma namazından sonra kiliselerin tahrip edildiği bilgisi ardı arkasına geliyordu. Şaşırtıcı olan şey ise her tarafta bütün bu olayların bir saat içinde oluvermesi idi. Emîrler, sultanı: "*Ey efendimiz, bu muhakkak Allah'ın bir işidir. Aksi takdirde kimin gücü İskenderiye, Dimyât,*

²⁵ "Geçit resimlerinde ve yoklamalarda askerin tertibi ve kıyafetlerinin tanzimi ile meşgul olan görevli idi. Sultan, nâibu sultan yahut hâcibu'l-hüccâb'ın huzura çağırıldığı emîrler yahut askerler onun marifetiyle götürülürdü." (Kalkaşendî, 4, 1922, ss. 21-22; Uzunçarşılı, 1982, s. 359).

²⁶ "İskenderi'ye'den bir gün uzaklıkta Mısır yolunda bir şehirdir." (Yakut el-Hamavî, 2, 1977, s. 472).

²⁷ Kâhire'ye 12 gün uzaklıkta bulunan, es-Saîd Bölgesi'nin en büyük şehirlerindedir. (Yakut el-Hamavî, 4, 1977, s. 413).

²⁸ "Mısır arazisi Memlûkler devrinde en ana hatlarıyla iki kısma ayrılmaktaydı: Mısır'ın güneyinin başlangıcı olan kısım el-Vechu'l-Kıbelî, Kuzey sınırının başlangıcı ise el-Vechu'l-Bahrî olarak adlandırılmaktaydı." (Çetin, 2004, s. 3).

Kâhire, Mısır ve Bilâdu's-Saîd'deki (Yukarı Mısır) kiliseleri bir saat içinde tahrip etmeye yeterdi?" diyerek teskin etmeye çalışıyorlardı (Makrîzî, 3, 1997, s. 38; Little, 1976, s. 563).

Yukarıda tafsilatı verilen bir saat içerisinde Mısır'da 60 kilise halk tarafından tahrip edilmişti. Bunlardan bazıları Kaletü'l-Cebel'deki kilise, ez-Zühri Kilisesi, el-Hamrâ Kilisesi (Kırmızı Kilise), Ebû Matta Kilisesi, es-Seb'u Sikâyât yakınında bulunan ve aynı isimle anılan kilise, Ebu'l-Menâ civarında bulunan kilise, Hekr mahallesinde bulunan el-Fehâdîn Kilisesi, Kâhire'de Rum mahallesinde bulunan kilise, Venediklilerin kilisesi, Zevîle mahallesindeki kilise, el-Benûd Sarnıcı'nda bulunan kilise, Kâhire dışındaki Handak'ta bulunan kilise, İskenderiye'de 4 kilise, Demenhûr'daki 2 kilise, el-Ğarbiyye'de 4 kilise, eş-Şarkiyye'de 3 kilise, Behnesâviyye'de²⁹ 6 kilise, Besyût³⁰ – Menfelût³¹ – Munye b. Hasîb'te³² toplam 8 kilise, Kûs ve Asvân'da³³ 11 kilise, İtfihiyye'de³⁴ 2 kilise, Kâhire'de Hattu'l-Masâse – Verdân Çarşısı – Kasruş-Şem'de 8 kilise ve çok sayıda manastırdır (Makrîzî, 3, 1997, ss. 36-39; Nüveyrî, 33, 2004, ss. 8-9; İbn Aybek, 9, 1982, s. 306).

Kiliselerin tahrip edilmesinden üzerinden yaklaşık bir ay geçtikten sonra 12 Haziran 1321 tarihinde Kâhire'nin pek çok yerinde aniden eş zamanlı büyük yangınlar patlak verdi. Müslümanların kesif olarak meskûn olduğu büyük mahalleler, camiler, çarşılar, ticaret hanları, emîrlerin evleri ateşe verilmiş hatta alevler Kalatü'l-Cebel'e kadar dayanmıştı. Sultanın memlûkleri ile Kâhire'de bulunan bütün emîrler ve memlûkleri, halkla birlikte çıkan bu yangınları söndürmek için seferber olmuşlar, Kâhire'de yangın söndürme çalışmalarına katılmayan kimse kalmamıştı. Yaklaşık bir hafta sonra ilk başlarda nasıl çıktığı bilinmeyen yangınların faillerinin, Kehâriyye Medresesi'de ve Hüseyniyye'deki Zâhir Câmii'nde, yanıcı maddelerle ele geçirilip tutuklanan rahiplerin verdikleri ifadeler neticesinde, kiliselerinin yıkılmasına öfkelenen bir grup Hıristiyan olduğu ortaya çıktı. Onlar intikam almak maksadıyla nef ve dolgu malzemesinden bir karışım hazırlayıp içine fitil koymuşlar, bunu da bir okun ucuna yerleştirerek evlerin çatılarına fırlatmışlardı. Geceleri şehirde dolaşıyorlar, fırsat bulduklarında

²⁹ el-Vechu'l-Kıbelî'deki es-Saîdü'l-Ednâ (Aşağı Said) bölgesinin büyük şehirlerindedir. Nil Nehri'nin doğu yakasına düşer. (Yakut el-Hamavî, 1, 1977, ss. 516-517; Çetin, 2004, s. 3).

³⁰ el-Vechu'l-Kıbelî'deki es-Saîdü'l-Ednâ'nın şehirlerindedir. Nil Nehri'nin doğu yakasına düşer. (Yakut el-Hamavî, 1, 1977, ss. 193-194).

³¹ Saîd Bölgesi'nin şehirlerindedir, Nil Nehri'nin Doğu yakasına düşer (Yakut el-Hamavî, 5, 1977, s. 214).

³² el-Vechu'l-Kıbelî'deki es-Saîdü'l-Ednâ (Aşağı Said) bölgesinin büyük şehirlerindedir. Nil Nehri'nin doğu yakasına düşer (Yakut el-Hamavî, 5, 1977, s. 218).

³³ es-Saîd Bölgesi'nin büyük şehirlerinden olup ayrıca son şehridir. Asvan'dan sonra Bilâdu'n-Nûbe başlar. Nil'in doğu yakasına düşer (Yakut el-Hamavî, 1, 1977, s. 191).

³⁴ el-Vechu'l-Kıbelî'deki es-Saîdü'l-Ednâ'nın şehirlerindedir. Nil Nehri'nin doğu yakasına düşer (Yakut el-Hamavî, 1, 1977, s. 218).

da oku atıyorlardı. Ardından on dört rahip daha Hıristiyanların ihbarı neticesinde tevkif edildi ve suçluların bir kısmı kazılan bir çukurda ateşe verilerek öldürüldüler (Mufaddal, 2017, ss. 602-603; Makrîzî, 1997, ss. 39-41; Nüveyrî, 2004, ss. 9-11; İbn Aybek, 1982, s. 306; İbn Tagrıberdi, 1992, ss. 54-57).

Sultan olaylar ile ilgili görüşmek üzere patriği huzuruna davet etti. Patrik halkın tepkisinden korkulduğu için geceleyin Vali'nin himayesinde Kale'ye getirildi. Kendisine olanlar anlatılınca, "*Bu aptallar, sizden olan aptalların kiliselere sultanın izni olmadan yaptıklarını yapmışlar. Hüküm sultanındır. Kendi düşen ağlamaz*" dedi. Dönüş yolunda eğer Memlûkler tarafından himaye edilmeseydi halk onu öldürecekti. Halk ertesi gün Kerîmüddîn Kebîr'e "*Sana ne oluyor da Müslümanların evlerini tahrip eden Hıristiyanları koruyorsun ve onları katura bindiriyorsun*" diye bağırarak tepki göstermiş, hatta tepkileri sadece bununla sınırlı kalmamış, Hıristiyanlara karşı harekete geçip hor davranıp aşağılamış, üst başlarını zorla çıkartıp almış ve onları bineklerinden yere düşürmüşlerdir (Makrîzî, 3, 1997, s. 42; İbn Tagrıberdi, 9, 1992, s. 57). Cumartesi günü sultan meydana indiğinde büyük bir kalabalık toplanmış: "*Allah İslâm'a yardım etsin, Muhammed b. Abdullah'ın dinine yardım et*" diye bağırdı. Kerîmü'd-Dîn meydandan çıkarken halk ona "*Kaç Hıristiyanı korudun?*" diye bağırdı ve lanetler okuyarak taşladılar. Sultan olaylarla ilgili emîrlerin görüşüne başvurduğunda Kerek Nâibi Emîr Celaleddîn Akkuş, Kerîmüddîn el-Kebîr'in ve Hıristiyan memurların azlinin halkı teskin edeceğini söyledi. Sultan buna rıza göstermedi³⁵ ve Hâcib Elmas ve başka dört emîri yanına çağırarak Bâbu Züveyle'ye kadar halkı kılıçtan geçirmelerini emretti. Lakin Bâbu'n-Nasr'a kadar bir kılıç dahi kınından çekilmeden gidildi (İbn Tagrıberdi, 9, 1992, s. 58; Nüveyrî, 33, 2004, ss. 12-13). Ancak Kâhire valisi tarafından ortalığı velveleye veren serseri taifesinden iki yüz kadarı yakalandı ve sultanın huzuruna çıkarıldılar. Sultan bir kısmının çarmıha gerilmelerini emretti. Bir kısmı asılmak için, bir kısmı ise tavsît için ayrıldı. Bir kısmının da elleri kesilecekti. İnfaz edilecek olanlar, ağlayarak "*Ey efendimiz, Biz sana ne yaptık, Biz hasmın değiliz.*" dediler. Bektemür es-Sâki emîrlerle birlikte yakalananlardan çarmıha gerilecek olanları ayırdı ve bunlar Bâbu Züveyle'den Kalatü'l-Cebel'e kadar olan yolda saf halinde çarmıha gerildiler. Kerîmüddîn halkın tepkisinden endişe ederek Kalatü'l-Cebel'e Züveyle Kapısı'ndan değil, sur dışından çıktı. Elleri kesilmek üzere ayrılanlar sultanın önüne getirildiğinde Kerîmüddîn başını açıp yer öptü ve sultanın ayaklarına kapandı onların affedilmelerini istedi. Emîr Bektemür'e yardımcı olmalarına rıza göstererek sultan onları affetti. Elleri bağlanarak Cîze'de kanal kazmaya götürüldüler. Elleri kesilenlerden ikisi öldüler. Çarmıha gerilenlerin ise indirilmesini emretti (Makrîzî, 3, 1997, s. 44; İbn Tagrıberdi, 9, 1992, ss. 57-58; Nüveyrî, 33, 2004, ss. 12-14; Mufaddal, 2, 2017, ss. 602-603). Bu esnada

³⁵ Ebi'l-Fadâil Sultanın halkın bu şekilde bir harekete kalkışacak kadar cesaret bulmasından endişeye düştüğünü ve kadıları yanına çağırarak ne yapılması gerektiğini ve onların cezalandırılmaları gerektiği hususunda fetva verdiklerini kaydeder (Mufaddal, 2, 2017: 601-602).

Tolunoğlu Ahmed Camii çevresindeki mahallelerde, ticarethanelerde, kalede ve bazı büyük emîrlerin evlerinde yangınlar çıkmaya devam ediyordu (Makrîzî, 3, 1997, s. 43; İbn Tagrıberdi, 9, 1992, s. 59; Nüveyrî, 33, 2004, s. 18).

Sultan en-Nâsır Muhammed 26 Haziran 1321 tarihinde meydana indi. Yolu boyunca ve meydanda yaklaşık yirmi bin kişi toplanmıştı. Halk çaputları mavi ve sarıya boyanmışlar ve mavi çaputlar üzerine de beyaz renk kullanarak haç yapmışlardı. Bu boyanmış çaputları hurma dallarına takmışlar ve onları havada sallarlarken bir ağızdan "*İslâm dininden başka din yoktur! Allah, Muhammed b. Abdullah'ın dinine yardım etsin! Ey Melik Nâsır, ey İslâm'ın Sultanı, küfre karşı bize yardım et, Hıristiyanlara değil!*" diye bağıyorlardı. Sultan ve emîrler bu manzara karşısında boyunlarını öne eğdiler ve meydana doğru ilerlediler. Halk meydanın duvarlarına çıkmış ve mavi çaputları havaya kaldırmış "*İslâm'dan başka din yoktur*" diye bağıyorlardı. Sultan fitne çıkmasından korkup konuyu çevresindekilerle müşavere etti. Netice olarak hâcib öne çıktı ve sultanın bu konudaki kararını halka ilan etti: "*Kim bir Hıristiyan bulursa, kanı da malı da helaldir.*" Halk bunu duyunca bir ağızdan yeri titretircesine: "*Allah sana yardım etsin ey İslâm dininin yardımcısı!*" diye bağırdı (İbn Tagrıberdi, 9, 1992, s. 59; Makrîzî, 2, 1997, s. 44).

Daha sonra Kâhire ve Mısır'da "*Kim beyaz sarıklı yahut binek üzerinde bir Hıristiyan bulursa kanı helaldir*" diye ilan edildi. Çıkan olaylar nedeniyle sultan tarafından, Hıristiyan halkı tedip etmek üzere onların haklarını kısıtlayan menşûrlar³⁶ çıkartıldı. Buna göre ödeyecekleri cizye iki katına çıkartıldı, erkek, kadın, çocuk tüm Hıristiyanlara mavi sarık takmaları, ata veya katıra binmemeleri ve hamama boyunlarında çingırak olmaksızın girmemeleri, Müslümanlar gibi giyinmemeleri emredildi. Emîrlere kendilerinin ve sultanın dîvânında çalışan (ve diğer hizmetleri de kapsayan) Hıristiyanları işten kovmaları emredildi. Kilise ve manastırlar kapatıldı. Halk rastladıkları Hıristiyanları dövdü ve elbiselerini çıkartarak çıplak bıraktı. Hıristiyanlar evlerinden çıkmaya cesaret edemez oldular. Lakin Yahudilerle ilgili bir kısıtlama yoktu. Bu yüzden Hıristiyanlar dışarı çıkmaları gerektiğinde Yahudiler gibi giyindiler. Hatta Yahudilerin sarı sarıklarını dışarı çıkıp işlerini halledebilmek amacıyla kiraladılar. Bu esnada tuhaf hadiseler de oldu. Örneğin: Hıristiyan kâtiplerden biri kendisine bin dirhem borcu olan Yahudi'den borcunu almak istediğinde, Yahudi onu tutmuş ve "*Ben Allah'ın ve Müslümanların tarafındayım*" diye bağırmıştı. Korkan Hıristiyan "*Ben senin borcunu sildim*" demiş, bir kâğıda da bunu yazmış ve kaçıp gitmişti (İbn Tagrıberdi, 9, 1992: 59-60; Makrîzî, 2, 1997: 44-45; Nüveyrî, 33, 2004: 15). Müeyyidelerin uygulamaya geçmesinin ardından Hıristiyanlardan bir kısmı Müslüman oldular ve aralarından bazıları yangınlar için yanıcı madde temin eden Handak Manastırı rahibini ve onunla işbirliği içinde olan dört kişiyi ihbar ettiler. Bunlar yakalanıp sehpalara çivilendi (İbn Tagrıberdi, 9, 1992: 60; Makrîzî, 2, 1997: 45; Mufaddal, 2, 2017: 604-605).

³⁶ Bu konu ile alakalı çıkartılan menşûrun tam metni için bkz. Nüveyrî, 33, 2004: 16-18).

Saltanatı döneminde Müslüman olmayanlara karşı önyargısız ve adilane³⁷ bir tavır takınan Sultan en-Nâsır Muhammed döneminde, gayrimüslim ahaliye karşı ikinci ve üçüncü saltanatı yıllarında ortaya çıkan olaylar neticesinde uygulanan kısıtlamaların ve alınan önlemlerin kendi içlerinde hususi sebepleri olup sadece dinî saiklerle hareket edilerek alınan kararlar değildir. 1301 yılında meydana gelen hadise sonucunda gayrimüslimlere karşı alınan kararların asıl sebebini dış politika ile irtibatlandırmak ve Vâdi'l-Hazindâr Savaşı sonrası İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ı (1295-1304) tebrik için gelen elçiler ile aynı zamanda Gazan'ın başta papa olmak üzere İngiltere ve Fransa kralları ile Memlûkler aleyhine yapmak istediği ittifak çabalarına karşı siyasî bir hamle olarak değerlendirmek mümkündür. Burada Mağrib vezirinin teklifi bir fırsat olarak değerlendirilmiştir (Sağlam, 2015: 115). 1321 senesinde, üçüncü saltanatı döneminde ortaya çıkan olayların görünüşteki sebebi kaynaklar tarafından ittifakla sultanın ez-Zühri Kilisesi'ni yıktırmak istemesine bağlanmaktadır. Ancak aynı kaynaklarda sultanın bunu niçin yapmak istediğine dair bir kayda tesadüf edilmemektedir. Üstelik kiliselerin halk tarafından tahrip edilip yağmalanması karşısında olayların iç yüzünü öğrenmek maksadıyla tahkikat yaptırması, kilise yağmacılarını şiddetle cezalandırması, yangınları çıkartan kundakçıların intikam almak isteyen Hıristiyanlar olduğunun ortaya çıkmadan Hıristiyanlara karşı harekete geçmemesi, Yahudileri uygulanan müeyyidelerden hariç tutması, sultanın sadece gölet yaptırmak maksadıyla bir kiliseyi yıktırmak istemesini mümkün kılmamaktadır. Müslüman halkın Hıristiyanlara karşı bu kadar büyük tepki göstermelerinin en önemli sebeplerinden birisi de Hıristiyan bir Kıbtî iken nâzır'ı-l-hâslığa³⁸ kadar yükselen ve sultan üzerinden büyük bir etkisi olan Kerîmüddîn Kebîr'dir. Zira O, eski dindaşları Hıristiyan Kıptîleri kayırıp himaye ettiği gerekçesiyle Müslümanlar tarafından nefret edilen bir devlet adamı olarak halkın nefretini körüklemiştir (Sağlam, 2015: 213).

Sultan Sâlih Selahaddîn Dönemi (1351-1354)

Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un tahta çıkan 8 oğlundan birisi olan ve kardeşi Sultan Hasan'ın yerine tahta geçip 3 sene müddetle devleti idare eden Sultan Sâlih Selahaddîn döneminde (Zengin, 2019: 313) gayrimüslimlerin yaşayışlarından kaynaklı bir toplumsal hadise vuku bulmuştur.

1354³⁹ senesinde, Melik es-Sâlih Selahaddîn (1351-1354) zamanında, yapılan bir tahrîr neticesinde Mısır'daki Hıristiyan kiliselerinin vakıf mahiyetinde

³⁷ en-Nasır Muhammed 1310 tarihinde Sina dağında Aziz Katerina Manastırı'nda ikâmet eden rahiplere gönderdiği bir mektupta Hıristiyan din adamlarının bölgede yaşayan yerli göçebe Araplar ve diğer unsurlara karşı can ve mal güvenliklerinin sağlanacağı teminatını vermiş ve kendi topraklarında özgür olduklarını ancak devlet aleyhine çalışan yerli ve yabancı mihraklara karşı dikkatli olmalarını istemiştir (Sağlam, 2015: 209).

³⁸ Nâsır Muhammed b. Kalavun zamanında ihdas edilmiş bir vazife olup sultana ait arazi ve mallarla ilgilenirdi (Uzunçarşılı, 1982: 371).

³⁹ İbn İyâs bu tahririn yapılma tarihini 1357 / 1358 olarak kaydeder (İbn İyâs, 1, 1984: 564).

yirmi beş bin feddâni⁴⁰ geçen toprağı olduğu ortaya çıktı (Makrîzî, 3, 1998: 782; Little, 1976, s. 568; Perlmann, 1942, ss. 855-856).⁴¹ Makrîzî'ye göre bu tahrîrin yapılma sebebi Hıristiyanların kibire kapılmaları, Müslümanlara karşı husumet besleyip, zarar vermeleri idi (Makrîzî, 3, 1998, s. 782). Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre gayrimüslimler devlette bürokrat olmanın verdiği rahatlıkla emîrler ile dost olmuşlar, elde ettikleri gelir neticesinde iyi cins bineklere binerek pahalı ve gösterişli elbiseler giymişler, refah içinde yaşamaya başlamışlardı. Onlar Mısır'ın her yerinde yüksek binalar yaptırıp, lüks emlak edinmişler, kendileri için çok sayıda hizmetçiler tutmuşlar, Türklerden ve diğer milletlerden cariyeler edinmişlerdi (Malatî, 1, 2002, s. 266; Makrîzî, 3, 1998, s. 782; Kalkaşendî, 13, 1922, ss. 382-383). Gayrimüslim ahalinin bu derece şatafatlı bir hayat sürüyor olmasından Müslüman halk rahatsız olmuş ve münferit bir hadise halkın galeyana gelmesine yetmişti. Şöyle ki, *“bir gün Hıristiyan kâtiplerden birisi Kâhire'deki el-Ezher Camisi'nin yanından gayet süslü bir at üzerinde geçiyordu. Önünden giden hizmetkârları kâtibi rahatsız etmesinler diye çevredeki insanları kovalıyorlardı. Arkasından da gayet güzel atlar üzerinde iyi giyimli birkaç hizmetkâr daha geliyordu. Bu manzara orada bulunan ve buna şahit olan Müslümanların gücüne gitti. Onu tuttukları gibi atından indirdiler. Hıristiyan kâtibi öldürmek için büyük bir kalabalık toplanmıştı. Ama sonra onu bıraktılar. Aralarından bir grup Emîr Taz ile Hıristiyanların ahvalini konuşup durumu kendisine arz ettiler. Emîr, onlara haklarının gözetilip, zalimlerden yana olunmayacağını vaat etti. Olay Müslümanlar arasında dilden dile dolaştı, dallandı budaklandı. Sultana, emîrler, kadılar ve devlet erkânının da hazır bulunduğu bir mecliste, Hıristiyanların tavırları şikâyet edildi. Neticede bir toplantı organize edilip hangi şartlara uyacaklarının belirlenmesine karar verildi. Hıristiyanların patriği, Yahudilerin lideri ile her iki dinin önde gelenleri huzura çağrıldılar. Kâtibu's-Sır⁴² Kadı Alâeddîn Alî b. Fazlullah Müslümanlar ve ehl-i zimmet arasında kaleme alınmış ve ehl-i zimmetin beraberlerinde getirmiş olduğu ahdi⁴³ okudu. Bu ahde göre yapmakla mükellef oldukları şeyleri saydı. Gayrimüslimler sultanın ve emîrlerin divânlarında görev almaktan alıkonuldular. Bu karar Müslüman olan Hıristiyanları özellikle de zorla Müslüman olanları da kapsadı. Alınan kararlar memleketin her tarafına gönderildi. Ömer b. el-'Âs Camisi ve*

⁴⁰ Feddân: alan ölçü birimi olup Mısır'da bir fuddân 4200 metre kareye tekabül eder (Mutçalı, 1995: 650).

⁴¹ İbn Kâdî Şuhbe ise 20 bin feddândan fazla olduğunu kaydeder. (İbn Kâdî Şuhbe, 3, 1994: 61). İbn İyâs kilise vakıflarına ait toprak miktarının 25 bin feddân olduğunun Emir Sargıtmış tarafından sultana iletildiğini, bilginin doğruluğu tespit edildikten sonra da kilise vakıflarının kaldırıldığını, vakıfların elindeki toprakların da Hıristiyanların elinden alınıp ümeranın iktalarına dağıtılmak suretiyle pay edildiğini nakleder. (İbn İyâs, 1, 1984: 564).

⁴² Sultana gelen mektub ve saireyi okuyup sultanın bunlara vereceği cevapları kaleme alan, üzerlerine sultanın nişanını koyan ve bunları gönderen, sultan dârü'lde 'adl'de iken davalara ait evrakı okuyan ve divânu inşâdan gerekli hükümleri yazan görevli idi. Ayrıca sultana gelen her türlü evrakın dağıtımını kâtibu's-sır yapardı. (Uzunçarşılı, 1998: 366-367).

⁴³ Hz. Ömer zamanında karara bağlanmış olan maddeleri ihtiva eden akit.

Ezher Camisi gibi büyük camilerde halka ilan edildi. Bundan sonra halk gayrimüslimler üzerinde büyük bir baskı kurdu. Takip edip sokaklarda sıkıştırdılar, elbiselerini kestiler, dövdüler, Müslüman oluncaya kadar da vazgeçmediler. Ateşler yakıp içlerine attılar. Ehl-i zimmet korkudan evlerinden çıkamadı.” (Makrîzî, 3, 1998, ss. 782-783; Malatî, 1, 2002, ss. 266-267) Alınan kararlara göre, gayrimüslimler yeni ibadet yerleri yapamayacaklar ve eskiyenleri de onaramayacaklardı. Evleri ve kabirleri Müslümanların ev ve kabirlerinden daha yüksek olmayacaktı. Müslümanlar kiliselerde istedikleri takdirde üç gün konaklayabilecekler ve bu esnada karınları doyurulacaktı ve bundan men edilemeyeceklerdi. Çocuklarına Kuran-ı Kerîm öğretmeyecekler, Müslümanlar aleyhine casusluk faaliyetlerinde bulunmayacaklardı. Eğer Müslüman olmuşlarsa eski dindaşları ile münasebetlerini keseceklerdi. Sesi kilisenin dışında duyulmamak kaydıyla çan çalabileceklerdi. İbadetleri yahut matemleri esnasında seslerini yükseltmeyeceklerdi. Yahudi ve Hıristiyanlar, Mısır ve Suriye'deki divanlarda istihdam edilmeyecekler, meclislerde ağırılanmayacaklar, sarıkları on zira' uzunluğundan fazla olmayacak ve belirlenen rengin haricinde olmayacaktı (Hıristiyanlar mavi sarık, Yahudiler sarı sarık takacaklar). Mavi kumaştan dikilmiş elbise giyecekler, at yahut katıra binemeyecekler, binekleri tezyin edilmemiş eşek olacak ve değeri de yüz dirhemi geçmeyecekti. Binekleri eğersiz olacaktı. Eşek üzerindeyken oturan bir Müslümana tesadüf ederlerse hemen inecekler, yerleşim yerlerinde eşeğe binmeyeceklerdi. Silah taşımayacaklar, yüzüklerinde Arap alfabesi kullanılarak yazılmış bir yazı olmayacaktı. Kadın ve erkek Müslüman köle satın alamayacaklardı. Ana caddelerde yürüyemeyeceklerdi. Şarap ticareti yapamayacaklardı. Hıristiyanlar hamama boyunlarında asılı haç, Yahudiler ise boyunlarında halka, yahut çan olmaksızın girmeyeceklerdi. Kadınlar, Müslüman kadınlarına benzemeyecekler ve Müslüman isimlerini, lakap ve künyelerini kullanmayacaklardı. Yahudi ve Hıristiyan kadınlar ise hamama Müslüman kadınlarla birlikte giremeyecekler kendilerine mahsus hamamlara gireceklerdi. Kendilerini tanıtmaları bakımından sokaklarda Hıristiyan kadınlar mavi, Yahudiler ise sarı terlik giyecekler yahut terliklerden birisi siyah birisi beyaz olacaktı. Bir gayrimüslim öldüğü vakit varisleri ortaya çıkana kadar mallarının beytü'l-mâla devredileceği de hükme bağlandı (Makrîzî, 2, 1997, ss. 922-925; İbn Dokmak, 1982, ss. 395-396; İbn Kesîr, 18 1998, ss. 561-562; İbn İyâs, 1, 1984, ss. 551-552; İbn Tagrıberdi, 10, 1992, s. 222; Kalkaşendî, 13, 1922, ss. 383-385; Nüveyrî, 2, 1969, ss. 94-97; Yiğit, 2015, ss. 385-386; Zengin, 2019, ss. 327-328). Bundan sonra memleketin çeşitli yerlerinden, el-Vechu'l-Kıbelî, el-Vechu'l-Bahrî ve sair yerlerden Hıristiyanların Müslüman olmaya başladıkları haberleri gelmeye başladı. Onlar artık mescitlerde ibadet ediyorlar ve Kur'an okuyorlardı. İslam Hıristiyanlar arasında hızla yayılıyordu. Öyle ki sadece Kalyûb⁴⁴ mıntıkasında bir günde 500 Hıristiyan Müslüman olmuştu (Makrîzî, 3, 1998, s. 784; Malatî, 1, 2002, s. 267).

⁴⁴ Kâhire'nin 15 km.kuzeyinde bir şehir. (Seyyid, 2001: 270).

1354 senesinde vuku bulan bir diğer hadise de Hıristiyanların kiliselerinde yaptıkları izinsiz imar faaliyetleri ile alakalıdır. Hıristiyanların kiliselerini yeniledikleri ve genişlettikleri de dâhil olmak üzere pek çok şikayet arz edilmesi üzerine Sultan Sâlih Selahaddîn yenilenen kiliselerin yıkılmalarını emretti. Halk sultanın emrini duyar duymaz, kiliseleri yıkmak üzere ayaklandı. Kâhîre Valisi ne olup bittiğini öğrenmek için harekete geçtiyse de ağırdan aldığı için halka müdahale etmekte geç kalındı. Bazı kiliseler halk tarafından yıkılıp yağmalandı (Makrîzî, 2, 1997, ss. 925-926; Malatî, 1, 2002, ss. 267-268; İbn Kâdî Şuhbe, 3, 1994, s. 61).

Aynı yıl içinde Hıristiyanlara ait Şubra el-Heyme Kilisesi tahrip edilmiş, bu kilisede içinde Hıristiyan azizlerinden birine ait olan bir parmak bulunan ve 'İydu'ş-Şehîd (Şehîd Bayramı) münasebetiyle kullanılan sanduka Kâhîre'ye gönderilerek halkın gözü önünde yakılarak imha edilmiştir.⁴⁵ Bu kararın alınmasındaki en büyük etken gayrimüslimlere karşı olan tavrın değişmesidir.

Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un ölümünden sonraki yirmi yıl siyasî karışıklıkların sık yaşandığı bir dönem olarak bilinmektedir (Zengin, 2018, s. 260). Sultanlar ve emîrler arasında otorite mücadelesinin yaşandığı bu dönemde en-Nâsır Muhammed'in sekiz oğlu tahta çıkmıştır. Bunlardan birisi olan ve on dört yaşında tahta çıkan Sâlih Selahaddîn döneminde de dâhili siyasî mücadeleler eksik olmamıştır. Devlet hizmetinde bürokrat olarak çalışmanın avantajıyla malî olarak zenginleşen Hıristiyanların müreffeh bir yaşam sürmeleri, Müslüman halk tarafından olumsuz karşılanmış ve halkı karşısına almak istemeyen siyasî otorite de onları memnun etmek amacıyla gayrimüslim ahali üzerinde baskı kurarak haklarını kısıtlama yoluna gitmiştir. Ancak gayrimüslim ahaliye karşı bu

⁴⁵ 'İydu'ş-Şehîd Mısır'da Kıptîler tarafından Nil Nehri ile bağlantılı olarak kutlanan millî ve dinî içerikli bir bayramdır. Bu bayramda Hıristiyan şehitlerinden birine ait olduğuna inanılan ve Kâhîre'nin hemen dışında Şubra'da bulunan bir kilisede muhafaza edilen bir parmağın içinde bulunan tabut Nil Nehri'ne bırakılırdı. Eğer bu yapılmazsa Nil Nehri'nin sularının artmayacağına inanırlardı. İki ya da üç gün süren bu bayramda Mısır'ın her yerinden eşcinseller, fahişeler, fasıklar, katiller, ahlaksızlar toplanıp içki içerler, dans ederlerdi. Bu niteliklere sahip olan bir kalabalığın olduğu yerde de doğal olarak gösteriler, isyanlar, ölüm ve yaralamalar eksik olmazdı. 1302 senesinde Baybars el-Çaşnigir, kutlamalar esnasında yapılan ahlaksızlıkları ve işlenen suçları ileri sürerek bu bayramın kutlanmasını yasakladı. Tabutun Nil'e indirilmesi hariç Şubra'da yapılan tüm etkinlikler sona erdirildi, insanların burada toplanmasına mani olacak kararlar alındı. Kıptîler bayramlarını geri almak için, aracılar koyup Baybars'a büyük miktarda para vermeyi taahhüt etseler dahi bunda muvaffak olamadılar. 1338 senesinde Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun bu bayramın tekrar kutlanmasına izin verdi. Bundan sonra 17 yıl boyunca aralıksız kutlanan bu bayram, 1354 senesinde kalıcı olarak yasaklandı (İbn İyâs, 1, 1984: 564-567; Makrîzî, 1, 1998: 199-202; Makrîzî, 2, 1998: 519; Makrîzî, 2, 1997: 362-363; Makrîzî, 3, 1997: 245; Malatî, 1, 2002: 268; İbn Tagrıberdi, 8, 1992: 161; Suyûtî, 2, 1968: 299; İbn Kâdî Şuhbe, 3, 1994: s. 60; İbn Hacer, 1, 1969: 504-505; Lutfi, 1998: 263-268).

kısıtlamalar getirilirken keyfi tutum takınılmamış, Hz. Ömer döneminde esasları belirlenen şartlar dikkate alınmıştır.

Sultan Melik Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî Dönemi (1412-1421)

Burcî Memlûkler döneminin temayüz eden sultanlarından olan Sultan Melik Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî döneminde, dış politikaya bağlı olarak gayrimüslimlere karşı bir takım müeyyideler uygulanmıştır. Sultan, 1 Haziran 1419 tarihinde, Habeş Hıttisi'nin (Kalkaşendî, 5, 1922, s. 322) ülkesindeki Müslümanlara baskı ve eziyet yaptığı haberlerinin gelmesi üzerine, müteakibliyet esasları uyarınca karşılık vermek maksadıyla Mısır'daki Hıristiyanların patriğini huzuruna çağırılmış, tahkir ve tezyif ettiği patriği ve temsil ettiği azınlığı ölümle tehdit etmiştir. (Koprman, 1989, ss. 203-204). Bu esnada huzurda bulunanlardan Kâhire Muhtesibi ⁴⁶ Şeyh Sadrüddîn Ahmed b. el-Acemî de görevi gereği, Hıristiyanların elbise ve dış görünüşleri ile ilgili uymaları gereken müeyyideleri yerine getirmediğini ifade etmişti. Şeyh el-Mahmûdî'nin, kadılar ve âlimlerle istişaresinin neticesinde alınan kararlara göre bir Hıristiyan, sultanın yahut emîrlerin dîvânında görev alamayacağı gibi sarığını Müslümanların sarığından daha küçük olacak şekilde sarmadıkça evinden dışarı da çıkamayacaktı. Sultan, hapiste olan vezir kâtibi Fadâilu'n-Nasrânî'nin diğer Hıristiyanlara ibret olması bakımından önce kamçılanmasını sonra da muhtesibin refakatinde çıplak olarak Kâhire sokaklarında dolaştırılmasını emretti. Fadâil sokaklarda halka teşhir edilirken, muhtesib "*Sultanın dîvânına giren Hıristiyanların cezası budur*" diye bağırıyordu. O bu şekilde teşhir edilip aşağılandıktan sonra tekrar hapsedildi ve sonrasında da öldürüldü. Hıristiyanlar Mısır'da bulunan dîvânlardan uzaklaşana kadar sultan verdiği emrin takipçisi oldu. Hıristiyanlar bundan sonra evlerinden çıkamadılar, sarıklarını küçülttüler, elbiselerinin yenilerini daralttılar. Yahudiler de aynı yasaklara tabi tutuldular. Gayrimüslimler Kâhire'de eşeğe binmekten imtina ettiler. Halk, eşeğe binmiş bir Hıristiyan gördüğünde onu dövüyor, eşeğini ve binicisinin her türlü eşyasını alıyorlardı. Bu sebeple ancak Kâhire haricinde eşeğe binebiliyorlardı. Hamamlara boyunlarında zil olmadan girenlere de ahali oldukça sert davrandı. Muhalefet edip boynuna zil takmayanlar dövüldüler. Bu sebeple pek çoğu zil takmaktansa hamama gitmemeyi tercih ettiler. Hıristiyanların bir kısmına bu yasaklara uymak zor geldi, onlar dîvânlardaki eski görevlerine dönebilmek için çok uğraştılar ve bunu sağlayabilmek için büyük vaatlerde bulundular. Ancak Şeyh el-Mahmûdî bu vaatleri dikkate almadı ve "*verilen emir neyse uygulanmaya devam edecek*" dedi. Bunun üzerine onların bir kısmı İslâm'ı seçtiler (İbn Tagrıberdi, 13, 1992, ss. 230-232; İbn Hacer, 3, 1969, ss. 194-195; Sayrafî, 2, 1971, ss. 454-455; Makrîzî, 6, 1997, ss. 499-501; Malatî, 4, 2002, ss. 38-39). Hıristiyanların dîvânlardaki görevlerine dönmek amacıyla lisanen ve zâhiren Müslüman oldukları, İslâmı kalben benimsemedikleri ve bir Müslüman gibi davranmadıkları dönemin tarihçileri tarafından eleştirilmiş ve şöyle yorumlanmıştır: "*Eskinin eşeklere*

⁴⁶ Muhtesip ve görevleri için bkz. (Kallek, 1998: 133-143).

binenleri bugünün süslü atlara binenleri oldular. Ehl-i İslâm'ın âyanına karşı böbürlendiler; uğradıkları zilletin ve maaşsız kaldıkları günlerin intikamını almaya başladılar. Eski günlerine geri döndüler. Soru soranları tekrar aşağılamaya başladılar. Öyle ki Müslümanları tekrar eskiden olduğu gibi tahakküm altına aldılar (Sayrafi, 2, 1971, s. 455; Makrîzî, 6, 1997, s. 500).

İbn Tagrıberdi Sultan Şeyh el-Mahmûdî'nin zımmîlere karşı tavrını överken, gayrimüslimlerin devlette bürokrat olarak görev almalarının sakıncaları ise şöyle açıklar: "Umulur ki Allah yaptığı bu işten dolayı Melik Müeyyed'in bütün günahlarını bağışlar. Onun bu işi İslâm'ın zaferinin göstergesi olan en büyük işlerden birisidir." der ve devamını getirir: "Zira Hıristiyanların devletin dîvânlarında bulunmaları Hıristiyanlık dininin yüceltildiği manasına da gelebilecek olan büyük bir olumsuzluktu. Çünkü pek çok Müslüman hacetini giderebilmek için sık sık o dîvânın kapısına gidiyor, ilgili dîvân reisinin karşısında işini gördürebilmek için onun Hıristiyan, Yahudi yahut Sâmiri olmasına aldırış etmeksizin tevazu ve nezaketle davranmaya ihtiyaç duyuyordu. Bir atasözünün de dediği gibi "Muhtaç, işinin halledilmesini isteyen kör gibidir". Dîvânlara işleri düşen Müslümanlar, buralarda görevli Hıristiyanlar otururken onların karşılarında saatlerce işlerini halletmelerini el pençe ayakta bekliyorlardı. Âlimlere göstermedikleri kibarlığı ve nezaketi onlara gösteriyorlar, bazısı omzunu öpüyor, dardını halledebilmek için evine kadar Hıristiyan'ın hayvanının yanında yürüyordu. Köylü fellâhlara gelince, Hıristiyan memurlar bazılarını dövüyor, bazılarını aşağılıyor ve zincire vuruyordu. Böyle davranmakla da efendisinin malını koruduğunu iddia ediyordu. Ama işin aslı bu değildi. Onların maksadı Müslümanlara tahakkümden gayri bir şey de değildi. Müslümanlardan Frenk ülkelerinde esir düşenlere oralarda yapılan muamele ile bunun arasında hiçbir fark yoktu. Aradaki tek fark Mısır'dakiler onun yani Hıristiyan devlet görevlisinin kölesi değillerdi." (İbn Tagrıberdi, 13, 1992, s. 231; Perlmann, 1942, ss. 860-861).

İbn Tagrıberdi konuyla alakalı mülahazalarına şöyle devam eder: "Said'den sözüne güvenilir kişiler bana şu hadiseyi naklettiler: "Beldemizdeki çiftçilerin çoğu Alevîlerden, tahsildar ise Hıristiyanlardan idi. Bu tahsildar kasabaya geldiğinde çiftçiler onu karşılamaya çıktılar. Çiftçilerin kimi mutad olduğu üzere selam veriyor, kimi kendini ön plana çıkarmak için selamını yüksek sesle veriyor, kimi konaklayacağı eve kadar hayvanının yularını tutarak ona refakat ediyor, kimisi de elini öpüyordu. Bu şekilde davranan çiftçi, ya ihtiyaç sahibi bir fakir yahut beldenin sahibinden korkan bir garibandı. Tahsildardan mükellef olduğu haracı hafifletmesini yahut tamamen silmesi temennisi içindeydi. Melik Müeyyed işte bu Hıristiyanları memurluktan men edip el çektirince bütün bunlar yok oldu. Sultan, Hıristiyanlar hakkındaki bu kararı ile Mısır'ı ikinci kere fethetmiş oldu. İslâm'ın sesi yükseldi, küfür soluksuz kaldı. Allah indinde bundan daha faziletli bir şey yoktur". (İbn Tagrıberdi, 13, 1992, s. 231; Perlmann, 1942, s. 861).

Dindar, din adamlarına karşı ihsanı bol, şeriatın hükümlerine saygılı, âdil, oruç tutan ve teheccüd namazı kılacak kadar ibadet yapan (Koprıman, 1989, s.

215) Sultan Şeyh el-Mahmûdî, Habeşistan Kralı'nın Müslümanlara yaptığı eziyete sessiz kalmamış ve ülkesindeki gayrimüslim ahaliye müteakabiliyet esasları uyarınca müeyyideler getirmiştir. Ancak gayrimüslimlere uygulanan müeyyidelerin asıl sebebi Kıbrıslıların ve Katalan Şövalyeleri'nin Akdeniz'de ve Akdeniz'e kıyısı olan Memlûk topraklarında sürdürdükleri düşmanca politikalar, yağma ve baskın faaliyetleridir. Zira Şeyh el-Mahmûdî'nin yağma ve baskınlara karşılık vermek maksadıyla Dımaşk ve İskenderiye'deki bütün Frenk tüccar ve konsoloslarını hapsedmesi, Frenk hacıların Remle ve Kudüs'te kötü muameleye maruz kalmalarına yol açmıştı. Bunun üzerine, saldırıları düzenleyen Kıbrıslılara, Katalan Şövalyeleri'ne ve onları destekleyen Avrupalı devletlere, Memlûk topraklarında yaşayan tüm dindaşları mesul tutularak karşılık verilmeye ve dindaşları üzerinden baskı kurulmaya çalışılmıştır (Kopruman, 1989, ss. 200-203).

Sultan Melik el-Eşref Seyfeddîn Barsbay Dönemi (1422-1438)

Sultan Melik el-Eşref Seyfeddîn Barsbay (1422-1438), sultan olduktan yaklaşık bir ay sonra 30 Nisan 1422 tarihinde Kâhire sokaklarında münâdiler tarafından ilan edilen bir emir yayınlamıştır. Buna göre sultanın ve emîrlerin dîvânlarında Yahudi ve Hıristiyanların memur olarak istihdam edilmesi katıyetle yasaklanmıştı. Sultan Barsbay, her ne kadar sıkı sıkıya emrinin takipçisi olduysa da, Hıristiyanların önde gelenlerinin devlette istihdam edilmesine mani olamadı. Zaman içinde de yasak, yavaş yavaş delindi ve bir müddet sonra gayrimüslimler dîvânlardaki görevlerine geri döndüler (İbn Tagrıberdi, 14, 1992, s. 84; Makrîzî, 7, 1997, s. 57; Malafî, 4, 2002, s. 110; İbn İyâs, 2, 1984, s. 82; İbn Hacer, 3, 1969, s. 271).

Barsbay'ın gayrimüslimlere karşı bu tavrı takınmasındaki en önemli etken hem Kıbrıslıların ve Katalan Şövalyeleri'nin Memlûkler'e karşı Şeyh el-Mahmûdî döneminde Doğu Akdeniz'de sürdürdükleri düşmanca tavrın devam etmesinden hem de Barsbay'ın, ülkedeki dahili problemleri hallettikten sonra, Mısır'da sükuneti sağlamak ve emîrler arasındaki rekabete mani olmak maksadıyla cihat fikrini uyandırmaya yönelik politikasından kaynaklıdır (Kopruman, 1992a, s. 84). İktidara geldikten kısa bir süre sonra Kıbrıslıların İskenderiye limanına baskın yapıp içinde yüz bin dinar değerinde mal bulunan bir ticaret gemisine el koymaları ardından Dimyat yakınlarında Müslümanlara ait iki gemi ve içindeki yüzden fazla insanı kaçırp Kıbrıs'a götürmeleri ve nihayet Barsbay'ın Osmanlı Sultanı II. Murad'a yolladığı içi hediye dolu bir gemiye el konulması ona beklediği fırsatı vermişti (Erol, 2012, ss. 150-151). 1365 yılında vuku bulan İskenderiye Baskını'nın⁴⁷ acı hatırası hala zihinlerinde olan ve intikam için hazır halde bekleyen Mısır halkı ve Memlûkler, Kıbrıslılara karşı düzenlenecek olan seferi bir müjde gibi görmüşler, 1424, 1425, 1426 yıllarında artarda düzenlenen üç sefer

⁴⁷ 10 Ekim 1365 tarihinde Kıbrıs Kralı I. Pierre de Lusignan tarafından İskenderiye şehrine düzenlenen ve 3 gün boyunca şehrin yağmalandığı ve halkının esir alındığı baskınla alakalı daha ayrıntılı ilgi için bkz. (Erol, 2012: 136-145).

neticesinde de Kıbrıs Kralı esir edilerek Kıbrıs, Memlûkler Devleti'ne bağlanmıştır.⁴⁸

Melik ez-Zahir Seyfeddîn Hoşkadem Dönemi (1461-1467)

Melik ez-Zahir Hoşkadem (1461-1467) gayrimüslimlerin dîvânlarda istihdamını yasaklayan Memlûk sultanlarından. 26 Eylül 1463 tarihinde münâdiler Kâhire ve Mısır sokaklarında âyândan herhangi birinin dîvânında zimmîleri istihdam etmesinin yasaklandığını duyurdular. Sultan Hoşkadem, dört mezhebin kadısını, âyânı çağırarak bu konuda bir toplantı düzenlemiş, ehl-i zimmet hukukuna dair eskiden yazılmış olan metinler okunmuş ve zimmîlerin dîvânda görev alamayacakları, âyânın yanında da çalışamayacakları kararlaştırılmıştır. Ayrıca zimmîlerin on zira'dan daha uzun sarık bağlayamayacağı, kadınların çarşıda başlarına sarı ve mavi başörtüsü takarak Müslüman kadınlardan ayrılacakları ve yine hamamda da temayüz etmelerini sağlayacak bir alamet kullanacakları kararlaştırılmıştır. Şâfi baş kadısı Alemüddîn Sâlih el-Bulkînî'nin talebi doğrultusunda sarrâf ve doktor⁴⁹ olanlar bu müeyyidelerden hariç bırakılmışlardı. Gayrimüslimlerden bir kısmı bu yaptırımlar karşısında görevlerine devam edebilmek maksadıyla İslâm'ı seçmişlerdir. Ancak alınan kararlar yaklaşık bir yıl uygulanmış bilahare her şey eski haline geri dönmüş, gayrimüslimler görevlerine iade edilmişlerdi. Sultan Hoşkadem de bu durumdan haberdar olduğu halde üstüne düşmemişti (İbn Tagrıberdi, 16, 1992, ss. 249-250; İbn İyâs, 2, 1984, ss. 412-413; Sehâvî, 2, 1995, s. 759; Malatî, 6, 2002, s. 175).

Sultan Hoşkadem'in hüküm sürdüğü dönem, Osmanlı ile yaşanan siyasî anlaşmazlıklar bir tarafa bırakılırsa, Mısır ve Suriye'nin sakin devrelerinden birini teşkil etmiştir (Özcan, 1998, s. 250). Ancak Kıbrıs'taki bazı siyasî gelişmeler, adadaki Memlûk hâkimiyetinin Cenevizliler'in müdahaleleri neticesinde tehlikeye düştüğünün göstergesi olması bakımından önemlidir (Erol, 2012, ss. 169-174). Gayrimüslimlerin devlet hizmetlerinden men edilip müeyyidelere tabi tutulmalarının önemli sebeplerinden birisini de, askerî müdahaleye varacak boyutlara ulaşmış Kıbrıs'taki gelişmelere ve buradaki Ceneviz varlığına bir uyarı mahiyetinde olduğunu düşünmek mümkündür.

SONUÇ

Mısır, Hz. Ömer'in hilafeti döneminde İslâm topraklarına katılmış ve bir daha da Müslümanların egemenliğinden çıkmamıştır. Fetihden sonra Kıptî olarak anılan yerli Hıristiyan halk ve az sayıdaki Yahudi halk, Mısır'a egemen İslam devletlerinin hâkimiyeti altında İslâm hukukunun İslâm topraklarında yaşayan gayrimüslimlere sunduğu hukuk dairesinde yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Bu

⁴⁸ Bu seferlerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. (Ayaz, 2016; Erol, 2012; Buharalı, 1995: 82-120; Çetin, 2011: 327-344).

⁴⁹ Bu iki meslek grubundan olanların hemen tamamı zimmîlerden olduklarından kamu yararına müeyyidelerden hariç tutulmuşlardı.(İbn Tagrıberdi, 16, 1992: 250).

hukuk çerçevesinde gayrimüslimler Mısır'da huzurlu bir hayat sürmüşler, dinî inançlarından dolayı sistematik bir baskıya maruz kalmamışlar, can ve mal güvenliklerinden endişe etmemişler, devletin her türlü olanaklarından faydalanmışlar hatta idarî işlerde görev almışlardır. 1250 senesinde Eyyübiler Devleti'ni yıkarak devletlerini kuran Memlûkler döneminde de Mısırlı gayrimüslim ahalinin, umumî olarak inançlarını yaşarken münferit hadiseler hariç her hangi bir baskıya yahut kötü muameleye maruz kalmadıkları görülmektedir. Günlük yaşamlarında adet ve geleneklerini serbestçe devam ettirmişler, bayramlarını Müslüman ahalinin de iştirakleriyle özgürce kutlamışlardır. Mısır'a özgü millî bayramları Müslümanlarla birlikte kutlamışlar, sosyal hayattan soyutlanmamışlardır. Mısırlı gayrimüslimler Memlûkler Devleti'nde özellikle emîrlerin dîvânlarında hususiyetle maliye ve vergi toplama ile alakalı işlerde istihdam edilmişler, iktisadî bakımdan da Müslümanlara nispetle zengin ve müreffeh bir hayat yaşamışlardır. Ancak hadiselerden anlaşıldığı üzere, devlet kademesinde görev alan gayrimüslimler, zaman içinde zenginleşip servet sahibi olmuşlar, elde ettikleri bu servet ve devletten vazifelerine karşılık gelen unvanlar onların temayüz etmelerine sebep olmuştur. Statüleri onların Müslüman halka kıyasla müreffeh ve bolluk içinde yaşamalarına imkân sağlamış, onlara İslâm toplumu içinde yaşadıklarını unutturmuş, dönemin kaynaklarının ithamlarına göre şımarmalarına ve zimmî hukukundan kaynaklı vazifelerini ifa etmekten imtina eder hale gelmelerine hatta Müslüman ahaliye tepeden bakmalarına ve zulmetmelerine vesile olmuştu. Gayrimüslimlerin sergiledikleri davranışlar ve müreffeh yaşam koşulları bir süre sonra, Müslüman ahalinin gözüne batmış ve devlet kademesinde şikâyetlere sebep olmuştur.

Memlûkler Devleti'nin Hıristiyan devletlerle yaşadığı siyasî problemler karşısında, dönem dönem ülkelerindeki gayrimüslim ahaliyi siyasî koz olarak kullandıklarına şahit olunmuştur. Hıristiyan bir devletin kendi Müslüman tebaasına kötü davranması yahut Memlûkler Devleti topraklarına ve tüccarlarına düşmanca tavır takınması karşısında Memlûkler de ülkelerindeki gayrimüslimlere devletlerarası mütakabiliyet esasları gereği aynı muamelede bulunarak bazı müeyyideler uygulamıştır. Ancak Memlûkler Devleti'nin ülkelerindeki gayrimüslim azınlığa karşı muamelatı da çerçevesi Hz. Peygamber ve Hz. Ömer zamanında çizilmiş olan İslâm'ın zimmî hukuku çerçevesinde olmuştur. Buna göre gayrimüslimlerin zimmî hukuku çerçevesinde elde ettikleri hakları ihlal edilmemiş ancak zaman içinde bu hukukun gayrimüslimler lehine gevşetilen maddeleri tekrar uygulanmaya başlamıştır. Bu sayede Müslüman halkın, gayrimüslimlerin zenginleşmesine duydukları tepki ve kıskançlık bertaraf edilirken devlet de mütakabiliyet esasları gereği üzerine düşeni yerine getirmiştir. Gayrimüslimlere karşı uygulanan müeyyidelerin en bariz olanı onların devlette istihdamlarından men edilmeleri olmuştur. Böylece hem gayrimüslimler te'dip edilirken hem de Hıristiyan devletlerle mücadelede onların dindaşlarına karşı yapacağı muhbirlik faaliyetlerinin önü kesilmiş oluyordu. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, gayrimüslimlere karşı uygulanan müeyyide ve te'dib uygulamaları hiçbir vakit

kalıcı olmamış, bunlar kısa süreli ve sözde uygulamalar olmuştur. Çıkarılan emir-nâmelerde gayrimüslimlerin devlet hizmetinde istihdam olunmaları kesin bir dille men edilirken bunun tam olarak uygulanmadığı ya da uygulanmadığı, bir sonraki emir-nâmede yine aynı hususların tekrar vurgulanmasından anlaşılmaktadır. Bunun sebebi, müeyyide uygulanmasını gerektirecek sebebin ortadan kalkmasına bağlanabileceği gibi gayrimüslimlerin istihdamdan men edildikten sonra ortaya çıkan boşluğun Müslümanlar tarafından doldurulamaması olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdülbâsıt el-Malatî Zeynü'd-Dîn Abdu'l-Bâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malatî. (2002). Neylu'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel. 'Ömer 'Abdu's-Selâm Tedmûrî (Tah.). Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye.
- Akkuş Yiğit, F. (2018). Memlûk Devleti idaresinde Yahudiler. *İkinci Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı 2018 Bildiri ve Öz Kitabı*. M. M. Kulu (Der.). Balıkesir.
- Armağan, S. (1992). *İslâm hukukunda temel hak ve hürriyetler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ayaz, F. Y. (2016). *Memlûk-Kıbrıs ilişkileri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Aydın, M. Â. (1994). Osmanlı Devleti ve medeniyeti tarihi. E. İhsanoğlu (Ed.). *Osmanlıda Hukuk*. İstanbul: IRCICA.
- Baybars el-Mansûrî, Rükneddin Baybars el-Mansûrî el-Hatâî ed-Devâdârî. (1987). *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fî'd-Devleti't-Türkiyye*. 'Abdü'l-Hâmîd Sâlih Hemedân (Tah.). Lübnan: Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyye.
- Bilge, M. L. (2001). Kerek. *TDV İslam Ansiklopedisi, (Cilt 25)*, 278-279.
- Bilge, M. L. (2006). Necran. *DİA, (Cilt 32)*. İstanbul. 507-508.
- Bozkurt, G. (1996). *Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî durumu*. Ankara: TTK Yayınları.
- Buharalı, E. (1995). Kıbrıs'ta ilk Türkler ve Kıbrıs'ın Memlûk hâkimiyetine girişi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, (95)*, 82-120.
- Çetin, A. (2004). Memlûk kaynaklarına göre Mısır'ın hududları. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (X)*, 1-7.
- Çetin, A. (2007). *Memlûk Devletinde askerî teşkilât*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Çetin, A. (2011). Memlûklerin Kıbrıs ile ilişkileri. *Adalya, (14)*, 327-344.
- Demir, Ö. (2014). İslâm Hukuku'nda zimmet sözleşmesinin hukukî kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğundaki görünümü. *İÜHFİM, (Cilt LXXII), (1)*, 739-757.

el-'Aynî, Bedreddîn Mahmud b. Ahmed. (1987). *'İkdu'l-Cumân fî Tarîhi Ehli'z-Zamân*. Muhammed Muhammed Emîn (Tah.). Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Amme l'l-Kitâb.

el-Kalkaşendî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ali. (1922). *Subhu'l-'Aşâ fî Sınâati'l-İnşâ*. Kâhire: Dârü'l-Kutubi'l-Hadîviyye.

el-Makrîzî, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali. (1997). *Kitâbu's-Sülûk li-Ma'rifeti'd-Düveli'l-Mülûk*. Muhammed 'Abd el-Kâdir Atâ (Tah.). Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-Mısriyye.

el-Makrîzî, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali. (1998). *el-Mevâ'izü'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitat ve'l-Asâr*. Muhammed Zeynuhum - Mediha eş-Şerkâvî (Tah.). Kâhire: Mektebetü Medbûlâ.

el-Yûnînî, Kutbüddîn el-Ba'lbekî el-Hanbelî. (1954). *Zeylu Mi'rati'z-Zamân*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'arifi'l-Osmâniyye.

en-Nüveyrî el-İskenderânî, Muhammed b. Kâsım b. Muhammed. (1969). *Kitâbu'l-İlmâm bi'l-İ'lâm*. 'Azîz Sûryal 'Atiyye (Tah.). Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'arifi'l-Osmâniyye.

en-Nüveyrî, Ahmed b. 'Abd el-Vahhâb. (2004). *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*. Mufîd Kameyuha (Tah.). Beyrût: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Erdem, M. (1997). Kıpti kilisesi üzerine bir araştırma. *AÜİFD, (XXXVI)*, 143-178.

Erol, B. G. (2012). *Memlûk deniz kuvvetleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

es-Sayrafî, el-Hatîb el-Cevherî 'Ali b. Dâvud. (1971). *Nüzhetü'n-Nüfûs ve'l-Ebdân fî Tevârihi'z-Zamân*. Hasan Habeşî (Tah.). Kahire: Dâru'l-Kutub, el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şu'uni'l-İslâmiyye.

es-Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. 'Abdirrahmân b. Muhammed. (1995). *Vecîzü'l-Kelâm, fî'z-Zeyli 'Ala Duveli'l-İslâm*. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf, Assâm Fâris el-Herestânî, Ahmed el-Hatîmî (Tah.). Lübnan: Müessesetü'r-Risâle.

es-Suyûtî, Celâlü'd-Dîn 'Abdu'r-Rahman b. Ebî Bekr. (1968). *Hüsnü'l-Muhâdara Fî Tarîhi Mısır ve'l-Kâhire*. Muhammed Ebû'l Fadl İbrâhîm (Tah.). Dâru İhyâi-Kutubi'l-'Arabiyye.

Fayda, M. (2006). *Hız. Ömer zamanında gayrimüslimler*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Fayda, M. (2013). Zımmî. *DİA, (Cilt 44)* İstanbul. 428-434.

Güzel, A. (2016). İslâm geleneğinde birlikte yaşama tecrübesi: Hulefâ-yı râşidîn örneği. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, (27)*, 29-56.

İbn Aybek ed-Devâdârî, Ebûbekir b. Abdullah b. İzzeddîn. (1982). *Kenzü'd-Dürrer fî Câmi'i'l-Ğurer*, (Cilt 8). Birend Radka (Tah.). Kâhire,

İbn Dokmak, İbrahim b. Muhammed b. Aydemir. (1982). *el-Cevherü's-Semîn fî Siyer el-Hulefâ ve el-Mulûk ve es-Selâtîn*. Saîd 'Abd el-Fettâh Âşûr (Tah.). Riyad: Câmia'tu Ümmi'l-Kura.

İbn Habîb el-Halebî. (1986). *Tezkiretü'n-Nebîh fî Eyyâmî'l-Mansûr ve Benih*, Muhammed Muhammed Emîn (Tah.). Kahire: Matba'atu Dâri'l-Kutub.

İbn Hacer el-'Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed. (1980). *ed-Dürrerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mi'eti's-Sâmine*. Beyrût: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî.

İbn Hacer el-'Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (1969). *İnbâu'l-Ğumr bi-Ebnâi'l-'Umr*. Hasan Habeşî (Tah.). Kâhire.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed. (Tarihsiz). *Tarihu İbn Haldun*. Ebû Süheyb el-Keremî (Tah.). Ummân: Beytu'l-Efkâri'd-Düveliyye.

İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed. (1984). *Bedâ'u'z-Zuhûr fî Vakâi'i'd-Duhûr*. Muhammed Mustafâ (Tah.). Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Amme l'l-Kitâb.

İbn Kâdî Şuhbe, Takiyyüddîn Ebî Bekr b. Ahmed. (1994). *Tarihu İbn Kâdî Şuhbe*, (Cilt 3). Adnan Derviş (Tah.). Dimaşk: el-Ma'hedu'l-Ferensi Li'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ'. (1998). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Abdullah b. 'Abdu'l-Muhsin et-Türkî (Tah.). Cîze: Dâru Hecer.

İbn Tagrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlü'd-dîn Yûsuf. (1992). *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki'l-Mısır ve'l-Kâhire*. Muhammed Kemâlü'd-Dîn 'İzzü'd-Dîn (Tah.). Lübnan: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.

İbnu'l-'İmâd, 'Abdu'l-Hayy b. Ahmed b. Muhammed. (1986). *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri min Zeheb*. 'Abdü'l-Kâdir el-Arnâût, Muhammed Arnâût (Tah.). Beyrut: Dâru İbn Kesîr.

Kallek, C. (1998). Hisbe. *DİA*, (Cilt 18). İstanbul. 133-143.

Keleş, B. (2002). Memlûkler döneminde idarî yapı. *Türkler Ansiklopedisi*, (Cilt 5), 589-609.

Kenanoğlu, M. M. (2004). *Osmanlı millet sistemi*, İstanbul: Klasik Yayınları.

Kopruman, K. Y. (1989). *Mısır Memlûkleri tarihi Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî devri (1412-1421)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kopruman, K. Y. (1992a). Barsbay. *DİA*, (Cilt 5). İstanbul. 84-85.

Kopruman, K. Y. (1992b). Memlûklerde insanî değerler ve hukuka saygı. *Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar-1)*. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.

Lane-Poole, S. (1901). *A History of Egypt in The Middle Ages*. London.

Lewis, B. (1984). *The Jews of İslâm*. Princeton: Princeton University Press.

Little, D. P. (1976). Coptic Conversion to Islam under The Bahri Mamluks, 692-755 / 1293-1354. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 39 (3), 552-569.

Lutfi, H. (1998). Coptic Festivals of The Nile: Aberrations Of The Past?. *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*. Thomas Philipp / Ulrich Haarmann (Ed.). Cambridge. 254-282.

Mufaddal b. Ebî'l-Fadâil, Mufaddal b. Ebî'l-Fadâil b. Ebi'l-Mufaddal el-Kıbtî el-Mısırî. (2017). *en-Nehcü's-Sedîd ve'd-Dürri'l-Ferîd fîmâ Ba'de Târîhi İbni'l-'Amîd*. Muhammed Kemâleddîn 'İzeddîn 'Ali es-Seyyid (Tah.). Dımaşk: Dâru Sa'dü'd-Dîn.

Mutçalı, S. (1995). *Arapça-TürkçesSözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.

Nedkoff, B. C. (1944). Osmanlı İmparatorluğunda Cizye. Şinasi Altundağ (Çev.). *Bellekten, (VIII)*. Ankara. 599-652.

Özaydın, A. (1997). Halil b. Kalavun, *DİA, (Cilt 15)*. İstanbul. 319-320.

Özcan, A. (1998). Hoşkadem. *DİA, (Cilt 18)*. İstanbul. 249-250.

Özcan, A. (1999). İstabl, *DİA, (Cilt 19)*. İstanbul. 203-206

Özkan, M. Medine Vesikası. *DİA, (Ek-2)*. İstanbul. 212-215.

Perlmann, M. (1942). Notes on Anti-Christian Propaganda in the Mamluk Empire. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, (Vol. 10), (No. 4)*. 843-861.

Sağlam, A. (2011). *Tolunoğullarının kuruluşundan İhşîdîlerin yıkılışına kadar Mısır'da gayrimüslimler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Sağlam, A. (2015). *Memlûk Sultanı Muhammed b. Kalavun'un siyasi faaliyetleri (684-741 / 1285-1341)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Seyyid Muhammed es-Seyyid. (1995). Feyyûm. *DİA, (Cilt 12)*. İstanbul. 514-515.

Seyyid, Eymen Fuâd. (2001). Kalyûb. *DİA, (Cilt 24)*. İstanbul. 270.

Şeşen, R. (2018). *Sultan Kalavun ve Oğlu*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

T.K. (2002). Kıptiler. *DİA*, (Cilt 25). İstanbul.424-426.

Tomar, C. (2010). Şam. *DİA*, (Cilt 38). İstanbul. 311-315.

Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yakut el-Hamavî Ebû 'Abdillâh Şihâbüddîn Yakut b. 'Abdillâh el-Hamavî er-Rûmî el-Bağdâdî. (1977). *Mu'cemu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru Sâdır.

Yaman, A. (2013). Zimmî / Fıkıh. *DİA*, (Cilt 44). İstanbul. 434-438.

Yılmaz, H. (2017). Dimaşk'ın en zor yılı: Şehrin Moğollar tarafından işgali (658/1260). *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (37), 71-99.

Yiğit, İ. (2015). *Memlûkler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Zengin, M. (2018). Melikü'l-Mansûr Ebî Bekr b. Muhammed dönemi Memlûk Türk Devleti tarihi (Elli Dokuz Günlük Saltanat), (*Nisan 2018*) (10), 257-270.

Zengin, M. (2019). Sultan Selâhaddin Sâlih döneminde Memlûkler. *Tarih Okulu Dergisi*, (*Nisan 2019*) (39), 313-332.

Zeydân, A. (1988). *Ahkâmu'l-Zimmîyyîn v'el-Mustâmînîn fi'd-Dâri'l-İslâm*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Zeydan, A. (1994). İslâm hukukuna göre zimmîler. H. Güleç (Çev.). *D.E.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, (8), 431-440.